

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

До 20-річчя незалежності України

**НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ
ПРО СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ
РОЗВИТКУ ОСВІТИ
В УКРАЇНІ**

*За загальною редакцією
Президента НАПН України В. Г. Кременя*

КІЇВ • 2011

УДК 37(477),¹1991/2011”

ББК 74.03(4Укр)64

Н 35

Н 35 **Національна** доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / Нац. акад. пед. наук України ; [авт.: В. П. Андрушенко, І. Д. Бех, М. І. Бурда та ін. ; редкол.: В. Г. Кремень (голова), В. І. Луговий (заст. голови), В. М. Мадзігон (заст. голови), О. Я. Савченко (заст. голови)] ; за заг. ред. В. Г. Кременя. — К. : Пед. думка, 2011. — 304 с. — Бібліогр.: с. 149—167. — (До 20-річчя незалежності України).

ISBN 978-966-644-190-7

У виданні здійснено всебічний аналіз стану і розвитку національної освіти за 20-річний період незалежності України, визначено актуальні проблеми освітньої сфери, виявлено причини їх виникнення, запропоновано науково обґрунтовані шляхи модернізації вітчизняної освіти в контексті глобалізації, європейської інтеграції та національної самоідентифікації.

Розраховано на законодавців, державних управлінців, керівників навчальних закладів усіх рівнів освіти, педагогічних і науково-педагогічних працівників, широку громадськість, усіх, хто прагне підвищення конкурентоспроможності української освіти.

УДК 37(477),¹1991/2011”

ББК 74.03(4Укр)64

Редакційна колегія:

В. Г. Кремень (голова), **В. І. Луговий** (заступник голови), **В. М. Мадзігон** (заступник голови), **О. Я. Савченко** (заступник голови), **М. І. Бурда**, **М. Б. Євтух**, **О. І. Ляшенко**, **С. Д. Максименко**, **Н. Г. Ничкало**, **О. В. Сухомлинська**

ISBN 978-966-644-190-7

© Національна академія педагогічних наук України, 2011

© Педагогічна думка, 2011

ЗМІСТ

Вступ	5
1. Державна політика в галузі освіти: уроки двадцятиріччя	8
2. Громадська думка щодо стану і розвитку освіти	26
3. Дошкільна освіта: доступність і якість для кожної дитини	32
4. Загальна середня освіта — основна ланка безперервної освіти	39
5. Позашкільна освіта: додаткові можливості для розвитку особистості дитини	52
6. Спеціальна освіта: від рівних прав — до рівних можливостей	60
7. Виховання активних і відповідальних громадян-патріотів	65
8. Професійно-технічна освіта за умов розвитку інноваційної економіки	75
9. Якість вищої освіти — ключова умова інтелектуальної конкурентоспроможності нації	84
10. Педагогічні і науково-педагогічні кадри: добір, підготовка, створення умов для ефективної діяльності	97
11. Освіта дорослих — невід'ємна складова освіти впродовж життя	105
12. Психологічний супровід системи освіти як чинник особистісного та суспільного розвитку	117
13. Упровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освіті — імператив її модернізації	129
14. Кроки до ефективного фінансування освіти	136
Висновки	141
Література	149
Додатки	168
Склад авторів	299

«Настав час проявити характер, довести і собі, і світові, що Україна — це країна-лідер»

«Наші дії по модернізації країни будуть мати успіх лише за умови, якщо кожен крок буде підпорядкований завданням гуманістичного розвитку суспільства, зміцнення та розкриття потенціалу нашого людського капіталу»

«Модернізація економіки, зміни в соціальній системі захисту, медицині, інших сферах вимагають і нової якості освіти»

(Із виступу Президента України Віктора Януковича із щорічним Посланням до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2011 році» 7 квітня 2011 р)

ВСТУП

Сьогодні загальновизнано, що освіта є ключовим фактором суспільного прогресу, успішного розвитку націй, держав, кожної людини. Світовий досвід другої половини ХХ століття переконливо засвідчив, що, створюючи розвинуті освітні системи, країни долали відсталість, ставали в авангарді соціально-культурного поступу, утверджували своє регіональне і світове лідерство. Тому закономірно, що ООН, ЮНЕСКО, Організація економічного співробітництва і розвитку, ЄС, Європа в цілому, країни з найпотужнішими економіками світу (США, Китай, Японія та ін.) убачають в освіті великий потенціал розвитку. Освітні показники є невід'ємними складовими визначення індексів людського розвитку, глобальної конкурентоспроможності, Цілей розвитку тисячоліття ООН.

Однак освітня місія реалізується не автоматично, а лише за певних умов. Замало формально забезпечити кількісні параметри освіти, хоча й це необхідно, важливо досягти високої якості, ефективності, конкурентоспроможності освітньої системи, її відповідності сучасним викликам.

Серед визначальних характеристик цивілізаційного прогресу — глобалізація, мобільність, змінність, інноваційність, інтелектуалізація, інформатизація, демократизація, конкурентність. Водночас посилюються загрози людству — екологічна, демографічна, соціальна тощо. Освіта має сприяти становленню людської особистості, яка адекватна наявним реаліям, здатна відповідати новим життєвим контекстам, прогнозувати та формувати своє майбутнє на засадах стійкого розвитку.

Типологічні властивості нинішнього етапу прогресу людства зумовлюють критерії, за якими оцінюється освіта у планетарному, регіональному, національному та інституційному масштабах. Цьому, зокрема, сприяють різноманітні міжнародні порівняльні дослідження навчальних досягнень школярів TIMSS, PISA, а також Міжнародна стандартна класифікація освіти (1997 р), оновлена версія якої має бути прийнята генеральною конференцією ЮНЕСКО в 2011 р, Міжнародна стандартна класифікація професій (1988, 2008 pp.), різноманітні євроінтеграційні рухи, з-поміж яких Болонський (1999 р) і Копенгагенський (2002 р) процеси зі створення привабливих та конкурентоспроможних європейських просторів вищої і професійної освіти, Лісабонська стратегія (2000 р) щодо побудови європейського дослідницького простору, Лісабонська конвенція (1997 р) стосовно визнання кваліфікацій вищої освіти на Європейському континенті тощо.

Позиціювання України як суверенної, демократичної, соціальної держави, що прагне увійти до 20 передових країн світу, зобов'язує розглядати ві-

тчизняну освіту насамперед у двох аспектах. По-перше, з огляду на загальнаціональний вимір, по-друге, у зв'язку з її орієнтацією на особистість, всебічне розкриття задатків і здібностей людини, задоволення різноманітних персональних запитів та інтересів. В обох випадках потрібна освіта, що відповідає сучасним найкращим міжнародним стандартам.

Отже, аналітичний огляд нинішньої української освіти, що формувалася протягом 20 років незалежності, конче назрілий. Для освітньої сфери зазначений період знаковий тим, що впродовж цього часу вирішувався багатоаспектний комплекс проблем. По-перше, формувалася національна самодостатня цілісна система освіти суверенної країни. По-друге, освітня система вбудовувалася в нові (демократичні, ринкові та ін.) суспільні відносини. По-третє, національна освітня сфера інтегрувалася в європейський та світовий освітні простори, здебільшого зі значно вищими стандартами освіти порівняно з тими, що дісталися в спадщину від радянського минулого. По-четверте, принципово нова якість суспільного світопорядку вимагала докорінного перегляду національних доктрини і парадигми реалізації освіти в Україні. По-п'яте, запозичений міжнародний досвід мав бути гармонізований з кращими національними традиціями.

Ця доповідь є аналітичним дослідженням стану і перспектив розвитку вітчизняної освіти впродовж періоду незалежності України, яке підготовлене вченими Національної академії педагогічних наук України. Мета дослідження — з'ясування здобутків і втрат освітньої сфери, визначення актуальних проблем і причин їх виникнення, обґрунтування оптимальних шляхів невідкладних модернізаційних процесів в освіті, виведення її на рівень європейської і світової якості та конкурентоздатності.

На це орієнтують програмні документи сьогодення — Програма економічних реформ на 2010–2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна влада», Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України у 2011 році», Указ глави держави «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» від 30 вересня 2010 р № 926, а також євроінтеграційні прагнення Української держави.

Адже наприкінці двадцятирічного періоду суверенного розвитку України її освітня сфера характеризується дуже суперечливо. З одного боку, досягнуто найбільших за роки незалежності та одних з найвищих у світі відносних суспільних витрат на освіту (7,5–7,6 %, зокрема на вищу освіту — 2,5–2,6 %, ВВП у 2009–2010 pp.), частка охоплення освітою молодого населення також є високою у міжнародному зіставленні. З іншого боку, якість вітчизняної освіти загалом низька, часто-густо втрачено навіть колишні позиції, про що свідчать різноманітні міжнародні порівняння, моніторинги, рейтинги. У 20-й ювілейній

Доповіді з людського розвитку Програми розвитку ООН (2010 р) зазначається, що в Україні лише 38 % населення задоволено освітньою системою і школами. Натомість аналогічний відсоток помітно вищий в усіх країнах — сусідах України (від 42 % в Росії і 57 % у Білорусі до 60 % в Угорщині та 66 % у Польщі), не кажучи про розвинуті країни, наприклад, «Великої сімки» (від 53 % в Японії і 59 % в Німеччині до 70–71 % у Канаді, США, Сполученому Королівстві, Франції).

Головна причина такої ситуації полягає в неефективності вітчизняної системи освіти. Остання надто подрібнена, розпорощена, деформована як у рівневому, так і в галузевому аспектах, у багатьох випадках не має концен-трованої «критичної маси» необхідних кадрових, інформаційних, фінансових, матеріальних ресурсів для якісного сучасного навчання, реально не стала національним пріоритетом.

У виробленні стратегії модернізації української освіти на наступні 10–20 років, поряд із тенденціями її екстенсивного та інтенсивного розвитку, слід ураховувати й демографічні процеси. За прогнозами ЮНЕСКО, населення України у 2030 р. становитиме 40 млн (38-те місце у світі). При цьому частка молодого населення, яке має бути залучене до систематичного навчання, після національної демографічної кризи початку ХХІ століття, стабілізується приблизно на рівні 23–25 %, тобто 9–10 млн громадян (8,8 млн у 2009 р). У конкуренції з країнами, які динамічно прогресують (Бразилія, Туреччина та ін.) і населення яких швидко зростає, якість освіти набуває для української держави ключового значення. Це зобов’язує системно, із законодавчим, соціально-економічним і науковим обґрунтуванням, здій-снувати відповідну трансформацію всіх без винятку освітніх ланок у нових умовах національного та глобального прогресу.

Доповідь розглянуто і схвалено Президією Національної академії педагогічних наук України 23 червня 2011 р.

1

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В ГАЛУЗІ СВІТИ: УРОКИ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ

Весь 20-річний період незалежності України проходив під знаком формування, реалізації і розвитку національної державної політики в освітній сфері. Цей процес відбувався нерівномірно: успіхи чергувалися з утратами, швидкі реформи — з повільними просуванням уперед, нерідко тупцюванням на місті та відступами. Однак головним підсумком сьогодення є функціонуюча та самодостатня національна освітня система, що здебільшого зберегла кращі здобутки і традиції минулого та водночас накопичила потенціал модернізації в контексті європейської інтеграції, світової глобалізації, національної самоідентифікації. Серед уроків — державна освітня політика повинна бути діяльною, системною, послідовною. У державній політиці пріоритетними мають бути чіткі орієнтири щодо управління якістю, доступністю та ефективністю освіти. Результативна державна політика у сфері освіти покликана змінювати ставлення суспільства до освіти та з огляду на перспективу реформувати саму освітню сферу, як того вимагають виклики ХХІ століття, духовно-культурні, соціально-економічні та науково-технічні процеси в українському суспільстві.

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ В ГАЛУЗІ ОСВІТИ ЗА УМОВ ДЕРЖАВНОГО СУВЕРЕНІТЕТУ УКРАЇНИ

Початок третього тисячоліття характеризується глобалізацією суспільного розвитку, зближенням націй, народів, держав, переходом людства від індустріальних до науково-інформаційних технологій, високих економіко-технологічних укладів, які значною мірою базуються на освітньо-інтелектуальному потенціалі населення. Водночас загострюється конкуренція регіонів, націй, держав, окремих громадян.

Це зумовлює докорінну зміну підходів до освіти та соціокультурної політики в цілому. Саме для ХХІ століття стає характерним розуміння того, що освіта не може надалі залишатися у сфері відокремленої галузевої чи відомчої політики, а повинна набувати статусу загальнонаціональної стратегії.

Загальноцілізацийні тенденції викликали появу нової парадигми освіти, основні риси якої визначено Декларацією прав людини, проголошеною і затвердженою Генеральною Асамблеєю ООН. Трансформація освіти — це її переорієнтація з держави на людину, на фундаментальні загальнолюдські

цінності, на послідовну демократизацію всього освітнього процесу й усієї освітньо-педагогічної ідеології загалом.

З набуттям державного суверенітету України започатковано формування власної державної політики в освіті. За двадцять років окреслено її засади і основні механізми, ефективність яких потребує всеобщого аналізу.

Перший етап. У 1991 р ухвалено Закон Української РСР «Про освіту» та Закон України «Про наукову та науково-технічну діяльність», у яких чітко окреслено право України на формування власної, незалежної від центру політики в галузі освіти і науки.

На I Всеукраїнському з'їзді працівників освіти (1992 р) схвалено Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»), яка затверджена постановою Кабінету Міністрів України в 1993 р.

У 1992 р Указом Президента України створена Академія педагогічних наук України як вища галузева державна наукова установа, що розробляє методологію, теорію і методику освіти для всіх освітніх рівнів, здійснює науково-методичне забезпечення модернізації національної системи освіти.

У 1995 р проведено перші парламентські слухання про стан освіти в Україні. У цей період значна увага приділялась модернізації змісту шкільної освіти, передусім гуманітарної, українознавчої складової, розвитку мережі шкіл, зокрема закладів нового типу, і приватної освіти. Через економічну кризу і слабкий контроль влади в ці роки почала згортатися дошкільна освіта. 1995–1998 рр. відзначилися масовими страйками освітян у багатьох регіонах країни у зв'язку із заборгованістю з заробітної плати. Зазначений період характеризується активним неконтрольованим створенням вищих навчальних закладів, здебільшого без належних умов для якісної освіти.

Реального стратегічного реформування освіти в ці роки не було розпочато з багатьох причин: відсутність правового поля її функціонування, соціально-економічні труднощі, суперечливість і надмірна політизація реформаторських кроків, різке погіршення якості життя та соціальне розшарування громадян, зниження статусу вихователів, учителів, викладачів. По суті йшлося про виживання, а не про розвиток освіти.

У 1996 р прийнято Конституцію України та внесено зміни і доповнення до Закону Української РСР «Про освіту». На їх виконання у 1996 р. Постановою Верховної Ради України № 412/96-ВР затверджено Програму діяльності Кабінету Міністрів України. Серед іншого в ній визначалися стратегічні завдання розвитку галузі: прискорення її системного реформування, розроблення необхідного законодавства і т. ін.

Водночас соціальна та економічна нестабільність у суспільстві, гострий дефіцит фінансів спричинили невиконання чинного законодавства, зумо-

вили соціальну нестабільність у навчальних закладах, унеможливили здoбуття якісної освіти.

На *наступному етапі* (1998–2002 pp.) прийнято низку законів прямої дії, які визначили стратегію розвитку освіти, закріпили основні нормативи, функціонування, вимоги до якості освіти різних рівнів, узаконили функції державних стандартів, законодавчо врегулювали управлінські відносини всіх структурних ланок освіти тощо.

Після рамкових законів про освіту (1991, 1996 pp.) і науку та науково-технічну діяльність (1991 р.) послідовно прийнято закони України «Про професійно-технічну освіту» (1998 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), а також «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.).

Про активність державної політики в галузі освіти в цей період свідчать укази і розпорядження Президента України та постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України.

Отже, протягом порівняно короткого часу Україна стала чи не єдиною країною на теренах СНД, у якій практично було завершено формування законодавчої бази освіти. Разом із тим дієвих механізмів упровадження цієї бази не було.

У *подальшому* (жовтень 2002–2010 pp.) формування державної політики відбувалося в іншому методологічному і соціально-економічному контексті. Передусім слід відзначити якісно новий виток у розробленні методології, організаційних і науково-методичних зasad розвитку вітчизняної освіти. Після схвалення II Всеукраїнським з'їздом працівників освіти (жовтень 2001 р) Указом глави держави у 2002 р затверджено Національну доктрину розвитку освіти. В основу документа покладено засади системної стратегії державної політики в освіті в контексті викликів нового часу, забезпечення рівного доступу громадян до якісної освіти, її гуманізація і демократизація, посилення особистісного виміру, переорієнтація на проблемно-діяльнісний, інноваційний тип. Започатковано перехід до 12-річної шкільної освіти, здійснено інноваційні кроки щодо контролю за освітньою якістю, розроблення і впровадження низки державних програм з інновацій в освітній галузі, підтримки обдарованої молоді. Вжито заходи щодо розвитку мережі дошкільної освіти.

Таким чином, за роки незалежності Україна зробила істотні кроки на шляху формування, розвитку, вдосконалення та реалізації державної політики в галузі вітчизняної освіти. Фундаментальні напрями оновлення освіти формувалися під впливом ідей утвердження національної державності, побудови демократичного суспільства, становлення ринкової економіки,

прагнення країни увійти в європейський освітній простір, а також до групи успішних країн.

Однак у документах з освітньої політики не чітко окреслюються термінологічне поле базових понять, зміст і часові межі змін в освіті, тому системний моніторинг якості освіти практично не здійснюється, а відтак, об'єктивних даних для державного управління розвитком галузі бракує. Хоча концептуальних та нормативних напрацювань багато, темпи і глибина перетворень в освітній галузі відчутно не задовольняють потреби держави, суспільства, особистості.

АНАЛІЗ ДОСЯГНЕНЬ І ВТРАТ У ПРОЦЕСІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ОСВІТИ

Сучасна освітня політика має реалізовуватись у контексті потреб соціально-інноваційного розвитку країни і заяв Президента України щодо статусу держави в найближчі 10 років та на перспективу до 2030 р. У зв'язку з цим потрібно всебічно визначити лише найважливіші проблеми галузі та обґрунтувати способи їх розв'язання в найближчій та довгостроковій перспективі. Очевидно, що реформування не може бути успішним, якщо здійснюється як потік постійних, локальних змін, часто суперечливих, концептуально не об'єднаних, не має широкої підтримки та розуміння в освітян і суспільстві. Отже, важливо об'єктивно оцінити досягнення і втрати минулого двадцятиріччя.

Найважливішими досягненнями слід визнати:

- розроблення нової методології розвитку української освіти (цілі та цінності демократичного суспільства, особистісного розвитку, спрямованість до європейського освітнього простору тощо);
- створення каркаса нового законодавчого і нормативного поля функціонування освіти;
- визначення зasad рівного доступу всіх громадян до якісної освіти всіх рівнів як магістральний напрям її розвитку;
- докорінне (або часткове) оновлення змісту освіти; запровадження механізму державних стандартів як важеля збереження єдиного освітнього простору та управління якістю освіти в країні;
- створення науково-методичного ресурсу для переходу на повну двадцятирічну загальну середню освіту (поки що для початкової та основної школи);
- переход до варіативної освіти, створення варіативних програм, підручників і навчальних посібників як у центрі, так і в регіонах, а також у навчальних закладах;
- використання нових форм і технологій контролю та оцінювання навчальних досягнень учнів, студентів; запровадження незалежного зовнішнього оцінювання;

- впровадження нової методики, удосконалення атестації педагогічних і науково-педагогічних кадрів та державної акредитації навчальних закладів;
- поширення нових навчальних технологій (ІКТ, компетентнісна освіта, дистанційна освіта, інтерактивні методики тощо);
- рух до багатоканального фінансування галузі;
- створення національної педагогічної преси;
- розвиток професійних об'єднань, товариств у центрі та регіонах, що сприяло розвитку державно-громадського управління.

Основні втрати реформування української освіти такі:

- фактичне усунення центральних і регіональних органів влади від на-
гальних освітніх потреб, підміна системної науково обґрунтованої ідеології
 ситуативною політизацією освіти, слабкий вплив на освітній стан наукової,
 культурної спільноти, що негативно відбилося на культурному та освітньо-
 му рівнях суспільства, зумовило втрату освітою своєї консолідуючої, куль-
 туртворчої місії в українському суспільстві;
- згортання мережі дошкільних навчальних закладів унаслідок
 фактичного усунення влади від розв'язання проблем дошкілля, невміння
 прогнозувати демографічну ситуацію і потреби розвитку освіти в регіонах,
 відсутність правових зasad щодо статусу землі та будівель, що зумовило не-
 готовність до останнього часу забезпечити систематичну дошкільну освіту,
 зокрема передшкільну освіту для дітей старшого дошкільного віку;
- дотепер не визначено місця професійно-технічних навчальних закла-
 дів і технікумів у нових ринкових умовах, інноваційній економіці;
- унаслідок слабкого контролю в центрі та на місцях процесу розвитку
 мережі вищих навчальних закладів різного рівня виникли ризики здобут-
 тя молоддю неякісної освіти, погіршився імідж української вищої школи за
 кордоном. Задавненість і масштабність проблеми спричиняють велике со-
 ціально-педагогічне й економічне напруження щодо її розв'язання в сучас-
 них умовах, уможливлюють корупцію і хабарництво;
- перехід до наступних етапів модернізації системи освіти без належ-
 ного моніторингу якості попереднього стану призвів до системної безвід-
 повідальності за їхні результати, загальмував розвиток економіки освіти,
 інноваційний рух до її нової якості тощо;
- педагогічна освіта стала аутсайдером вищої школи, її стратегія — на-
 здогнати, а не випередити. Школа перестала бути реальним замовником
 змісту і результатів підготовки майбутнього вчителя. Навіть у педагогічних
 університетах професія вчителя перетворилася лише на одну з-поміж ін-
 ших. Учитель переважно не виховується як суб'єкт сучасних цінностей.

Загалом українська освіта фактично не стала загальнонаціональним пріоритетом.

Причинами такого стану є:

- відсутність реального визнання в державі освіти локомотивом суспільного розвитку;
- певна неузгодженість законів прямої дії, їх функціональна неповнота;
- несформованість моніторингу виконання законів і нормативів розвитку освіти;
- надто швидкі зміни вимог до розвитку освіти, що зумовлює непослідовність, зокрема процесуальну незавершеність попередніх модернізацій;
- низький соціальний і матеріальний статус педагогічних та науково-педагогічних працівників;
- жорстка централізація управління, що призводить до надмірної бюрократизації, негнучкості реагування на потреби; знижує відповідальність регіонів і суспільства за освітню якість;
- брак сучасної статистики, своєчасної, об'єктивної і повної інформації для управління освітою не дає зможи вірогідно визначити якість освіти в регіонах, місце української освіти на міжнародному рівні;
- за два десятиліття не досягнуто вчасного забезпечення навчальних закладів програмами, підручниками, навчальним обладнанням у достатній кількості;
- розрив у часі та змісті модернізаційних процесів у загальній, професійно-технічній, вищій і післядипломній освіті став причиною непідготовленості значної частини педагогічних, науково-педагогічних і управлінських кадрів до ефективної участі в інноваційному розвитку освіти;
- залишається на периферії державної уваги розбудова системи безперервної освіти, освіти дорослих, що має охоплювати формальну, неформальну та інформальну сфери здобуття освіти громадянами різного віку, а отже, формувати суспільство, яке постійно навчається.

Зазначені та інші напрями розвитку освіти поки що не набули системного, взаємопов'язаного характеру, *a відтак, не утворюють цілісної державної політики в освіті*. Найповніше використання перетворюваного потенціалу розвитку освіти за нових умов потребує значних зусиль щодо забезпечення її відповідного статусу шляхом системного доопрацювання законодавства і створення нової нормативної бази, поліпшення матеріально-технічного, науково-методичного, фінансового і кадрового забезпечення галузі, потужної випереджальної наукової підтримки.

У цьому процесі необхідно враховувати позитивний зарубіжний досвід, актуальні й перспективні напрями розвитку нашої країни.

СТРАТЕГІЇ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В КРАЇНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ

У європейському просторі ефективність державної політики в освіті вчені вважають безальтернативною вимогою щодо забезпечення конкурентоспроможності країни та забезпечення суспільної злагоди. У зв'язку з цим активно розробляють технології планування освіти та впровадження освітньої політики. Зокрема, у системі Міжнародного інституту з освітнього планування ЮНЕСКО запропоновано *практичну рамку для планування освітньої політики* (1995 р.), що визначається європейською спільнотою як ефективний інструментальний засіб. Загальними правилами забезпечення цього процесу є такі.

По-перше, при плануванні освітньої політики мають ураховуватися об'єктивна інформація про стан освіти; контекстуальний аналіз умов і перспектив розвитку країни; оцінювання інтересів усіх зацікавлених сторін та їхньої ролі в освітніх трансформаціях.

По-друге, до того, як буде прийнято політичне рішення, мають бути розроблені варіанти освітньої політики й охарактеризовані з огляду на результативність, прийнятність, політичну, часову та фінансову здійсненність.

По-третє, важливими при плануванні освітньої політики є врахування національного місцевого контексту; мобілізація політичної та громадської підтримки; гнучкість із можливістю для модифікації в процесі імплементації.

По-четверте, результати впровадження планів з освітньої політики мають систематично оцінюватися, а механізм імплементації — постійно оновлюватися з огляду на реальність, поліпшення, справжні результати, прийнятність змін, вартість.

Отже, планування і впровадження освітньої політики за кордоном є обов'язковою умовою її успішної реалізації. Узагальнено особливості освітніх реформ у країнах ЄС упродовж тривалого часу можна охарактеризувати так:

- *реформи 50–80-х років ХХ ст. — реформи доступу до освіти*: збільшення капіталовкладень в освіті; подовження терміну обов'язкової освіти; деелітаризація освіти; залучення дівчат до навчання в середніх школах; надання дітям з непривілейованих сімей можливості для здобуття середньої та вищої освіти;

- *реформи 80-х років. ХХ ст. — реформи якості освіти*: оптимізація освітнього менеджменту (децентралізація, автономізація); подовження терміну навчання в середній школі; запровадження освітніх стандартів; запровадження зовнішнього оцінювання навчальних досягнень учнів; створення національних систем моніторингу якості освіти; підвищення якості роботи вчителів;

- реформи у ХХІ ст. — посилення ідей ефективності та справедливості в освіті: подовження тривалості обов'язкової та середньої освіти за рахунок інтеграції ланки дошкільної освіти та/або збільшення терміну навчання в середній школі; обмеження ранньої профілізації за рахунок перенесення її початку в основному на рівень старшої середньої школи; запровадження інтегрованої системи підзвітності, що складається із зовнішніх випускних іспитів та внутрішнього (само)оцінювання за певними нормативами; підвищення якісного рівня педагогічної освіти, статусу педагогів.

Отже, у досвіді європейських країн реформа як інструмент здійснення освітньої політики означає цілісний процес політико-адміністративних, фінансових, технологічних, педагогічних та суспільних змін, що передбачають масштабні перетворення національної освітньої системи як у цілому, так і на окремих її рівнях. Відтак важливим стає визначення орієнтирів держави, суспільства, економіки на певну модель освіти.

У країнах ЄС освіта розвивається за різними моделями, основні з яких такі:

- *екстраполяційна* — подальший розвиток на основі позитивних процесів;
- *демографічна*, основним чинником якої є демографічні дані та прогнози;
- *орієнтована на ринок праці*, пристосована до передбачуваних потреб у робочій силі з певним профілем і рівнем підготовки;
- *економічно-ефективна*, суть якої полягає в досягненні максимальних економічних результатів від роботи якісно підготовлених працівників за мінімальних витрат на їхню освіту;
- *суспільно орієнтована*, яка послідовно враховує вищі інтереси розвитку суспільства (демократичні цінності, стійкий розвиток, розв'язання екологічних та інших проблем).

Реально сценарії розвитку освіти проходять, як правило, за комбінованим варіантом освітньої політики.

В останні десятиріччя в ЄС відбувається зміна напряму руху у визначені освітньої політики від «згори до низу» до «інтеракційного планування», яке передбачає залучення до співпраці широкого загалу вчених, практиків, батьків, бізнесменів, видавців.

ПРИОРИТЕТИ В ПЛАНУВАННІ ТА ВПРОВАДЖЕННІ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ

У контексті реалій і перспектив розвитку Української держави в плануванні освітньої політики доцільно враховувати ознаки *екстраполяційної та економічно ефективної моделей*, що мають ґрунтуватися на людиноцентрованій парадигмі освіти.

Обґрунтування інтегрованої моделі розвитку освіти вимагає виокремлення кола пріоритетних проблем, а саме:

- 1) зміни в Конституції і законодавстві (щодо прав громадян на освіту, визначення статусу передшкільної, базової, повної загальної і професійної середньої, спеціальної, позашкільної, вищої, безперервної освіти, освіти дорослих, соціальних гарантій в освіті);
- 2) упорядкування та осучаснення мережі освітніх закладів;
- 3) стандартизація змісту та умов здобуття освіти як основа її якості, створення системи моніторингу, нової економіки освіти;
- 4) формування сприятливого освітньо-культурного середовища;
- 5) створення, концентрація та впровадження інноваційно-технологічних ресурсів (щодо осучаснення змісту, матеріальної бази і оснащення навчального процесу);
- 6) запровадження державно-громадської моделі управління освітою; розвиток соціального партнерства у розв'язанні освітніх проблем.

Щоб державна політика в освітній галузі виражала потреби суспільства і забезпечувала фундаментальні права людей на якісну освіту, враховувала актуальні та перспективні вимоги соціально-економічного розвитку країни, вкрай важливо розробити науково обґрунтовану, цілеспрямовану і таку, що сприймається суспільством, *програму інноваційного розвитку освіти*. Найважливішим у формуванні державної освітньої політики є досягнення реальної взаємодії чинників: *політичного, економічного, соціального, культурного і, власне, освітнього*. Таке поєднання дасть змогу вивести проблему якості освіти за межі сухо галузевої проблематики, збалансувати загальнонаціональні пріоритети, регіональні та особистісні інтереси, створити систему безперервної освіти. Ця система має розвиватися на основі нормативного і змістового узгодження всіх освітніх ланок, організаційного взаємодоповнення формальної, неформальної та інформальної освіти, її державної і приватної форм власності. У цій системі має бути чіткий механізм управління, здійснюватися постійний моніторинг розвитку.

Суттєвої модернізації вимагає процес навчання на всіх освітніх рівнях в контексті ідеї залучення до самоосвіти всіх суб’єктів: тих, хто вчиться, і тих, хто навчає. Традиційна проблема — навчитися вчитися — за необхідності навчатися впродовж життя набуває інноваційного змісту. Здатність учитися як ключова компетентність, що визначена Радою Європи і без якої якісна освіта неможлива, є обов’язковою умовою ефективного навчання, самонавчання й адаптації людини до життя. Компетентнісна модель освіти на перше місце висуває не процес, а результат навчання, виражений у термінах компетентностей людини.

Більшість європейських країн прийняли рішення щодо розроблення та співвіднесення національних рамок кваліфікацій з Європейською рамкою кваліфікацій для навчання впродовж життя (2008 р.). Такий підхід є продуктивним і для розвитку системи безперервної освіти в Україні.

Отже, складність і масштабність створення національної системи безперервної освіти, її залежність від багатьох чинників вимагають невідкладного визначення стратегії цього процесу, розроблення комплексної державної програми «Освіта впродовж життя», виконання якої має становити пріоритет державної політики.

Стратегічний пріоритет освітньої політики — формування суспільства, яке постійно навчається, засвоюючи одночасно демократичні цінності, розвиваючи громадянське суспільство

На цій ідеології повинні ґрунтуватися всі зміни, що плануються в освіті, яка у ХХІ ст. зорієнтована на розвиток суспільства знань, інноваційний, стійкий тип прогресу. Така глобальна стратегія має докорінно змінити передусім ціннісний і мотиваційний потенціал освіти, зробити її особистісно значущою для кожної людини, суб'єктно-суб'єктно-полісуб'єктою.

Виняткової значущості у зв'язку з цим набуває безперервна освіта. Так, «Меморандум безперервної освіти Європейського Союзу» (2000 р.) утверджує ідею, що безперервна освіта перестає бути лише одним з освітніх напрямів, натомість набуває статусу основного принципу освітньої системи. За допомогою цієї системи всі жителі Європи мають одержати рівні можливості адаптуватися до вимог соціально-економічних змін і брати активну участь у формуванні майбутнього континенту. При цьому особливо підкреслюється положення, що «людина є головним європейським здобутком і, отже, є центральним елементом будь-якої політичної діяльності ЄС», «безперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності і зайнятості».

До шести ключових принципів безперервної освіти відносяться: 1) нові базові знання для всіх; 2) значне збільшення інвестицій у людські ресурси, щоб підняти пріоритети найважливішого здобутку Європи — її людей; 3) інноваційні методики викладання і навчання; 4) нову систему оцінювання якості здобутої освіти; 5) розвиток наставництва і консультування; 6) наближення освіти до місця проживання.

Для створення та розвитку в Україні системи безперервної освіти необхідна цілеспрямована тривала державна політика щодо координації в межах країни і відповідно в регіонах діяльності всіх зацікавлених сторін.

Узгодження стандартів вимог до якості освіти зі стандартами умов її досягнення

Від прийняття ситуаційних рішень щодо вдосконалення освіти необхідно перейти до чіткого визначення системи стандартних вимог до освітніх результатів і соціальних ефектів освіти, яких можна досягти лише за певних умов. Без нормативно-критеріальних орієнтирів у забезпечені результатах освіти кожного рівня безперспективно сподіватись на принципово нові досягнення, інвестиції в розвиток системи. Хронічний розрив між плануванням і реальними умовами спричиняє цілу низку негативних моментів. Зокрема, вводиться в оману суспільство і конкретно система освіти, коли очікувані зміни вкотре залишаються на папері. Тому етап упровадження освітньої політики впродовж десятиліть є найбільш проблемним.

Стандартизація нормативно-критеріальних вимог до результатів і умов здобуття освіти всіх рівнів є базисом для оптимізації мережі, фінансування, створення системи моніторингу освітньої якості на рівні закладу, певного сектору освітніх послуг, регіону, країни.

Отже, *фокус у реформуванні системи освіти повинен зміститися з процесу на результати та умови досягнення їх запланованої якості.*

Системний підхід до прискорення інноваційних і технологічних змін в освіті (планування, умови, контроль)

Для реалізації системності необхідно забезпечити взаємодію зовнішніх і внутрішніх чинників модернізації освіти.

Зовнішній напрям — це передусім ресурси держави, регіонів, фондів, які вкладаються в освіту для досягнення очікуваної якості. Інновації в освіті мають корелювати з інноваційними процесами в економіці, новими соціальними стандартами. Неефективно вдаватися до локальних кроків, якими б важливими вони не були. Наприклад, зосередитися лише на випуску підручників, або на оснащенні шкіл комп’ютерами, або на впровадженні профільного навчання, залишаючи стару матеріальну базу, не створюючи сучасного обладнання, вчасно і адекватно не перенавчаючи педагогів тощо. Отже, лише комплекс інновацій у цілях, змісті, умовах, процесах і результатах навчання надасть важелі для набуття українською освітою ознак інноваційності.

Внутрішній ресурс поєднує особистісні й матеріально-технологічні чинники. Особистісний — це виховання та розвиток людини інноваційного типу. Саме це має бути основною характеристикою особистісного та професійного зростання викладача, студента, фахівця, його здатності постійно вчитись, розуміти нові виклики часу, що потребують зміни застарілих моделей професійної освіти. Державна політика в ліцензуванні послуг є найдієвішим механізмом упровадження в українську освіту компетентнісного під-

ходу, інформаційно-комунікаційних технологій, індивідуалізації навчання, суб'єктно-суб'єктної взаємодії, безперервного фахового вдосконалення.

У зарубіжних країнах, де успішно проведено освітні реформи, поява інновацій розглядається як умова, сигнал для переходу до наступної стадії реформування. З цією метою прискорюється впровадження інноваційних технологій навчання і оцінювання, цілеспрямовано розвивається навчальне і соціальне партнерство, в Інтернеті створюють сайти, аби поєднати освітню політику з практикою, швидше оприлюднити інноваційні ресурси.

Щоб від продуктивних ідей перейти до реальної зміни освітнього простору, необхідно якомога швидше та продуктивніше здійснювати перенавчання кадрів, технологічно і методично осучаснювати навчальний процес. В інноваційних змінах у навчанні педагогічних кадрів основою мають бути компетентнісний і диференційований підходи, поєднання яких дає змогу індивідуалізувати навчальний процес, спираючись на внутрішню мотивацію педагогів.

Диференціація соціальних гарантій забезпечення права громадян на безоплатну освіту

За умови матеріального і територіального розшарування суспільства, комерціалізації ринку послуг необхідно ретельно вивчити реальну ситуацію з безоплатною освітою. Це стосується державного фінансування, його обсягів і форм, нормативів платних послуг в освіті, батьківських добровільних внесків, безоплатних підручників, державного замовлення у професійно-технічній освіті тощо.

Очевидно, потрібно вносити певні зміни до Конституції України і законодавства. Разом із тим треба всіма засобами заохочувати бізнес, суспільство, батьків вкладати кошти в освіту своїх дітей, у розвиток освіти регіону, країни, підтримувати обдарованих і хворих дітей тощо.

Отже, новий виток розвитку української освіти має ґрунтуватися на оновленому законодавстві, системній і відповідальній державній політиці, в якій чітко визначено пріоритети, належному науковому обґрунтуванні запланованих змін.

Розвиток державно-громадського управління і соціального партнерства в освіті

В Україні за роки незалежності лише започатковано формування державно-громадського управління в освіті. Причини такої повільноті значною мірою криються у несформованості громадянського суспільства. Утруднюють цей процесі такі обставини:

- недосконалість законодавчої і нормативно-правової бази, що регламентує правові механізми створення та розвитку державно-громадської системи управління освітою;

- низький професійний рівень багатьох управлінців, їх авторитарність;
- відсутність соціально-економічних стимулів у педагогічних, науково-педагогічних працівників для розвитку громадської ініціативи, самодіяльності і самоврядування суб’єктів освітнього процесу;
- суперечність між, по суті, монополією держави в управлінні державними освітніми закладами і задекларованою в методологічних і нормативних документах паритетною роллю суспільства в управлінні освітою;
- стереотипне усвідомлення того, що освіта – справа бюджетна, а бюджет є власністю держави, а не платників податків і виборців, тому вони не мають підстав вибудовувати паритетні відносини з освітою;
- нерозвинуті громадянське суспільство, громадські інституції, які не готові брати частину відповідальності за стабілізацію і розвиток освіти;
- переважно лінійно-функціональна побудова організаційно-управлінських структур освіти, що позбавляє їх необхідної гнучкості, зумовлює перевантаження верхніх рівнів адміністративного керівництва та гальмує ініціативи на нижчих рівнях;
- розмитість цілевизначення, відсутність прогнозування, обмеженість критеріальної системи управління, що призводить до неефективності організації та контролю за станом освітньої якості.

Отже, громадська участь в управлінні освітою порівняно з державною є недостатньою. Багато зацікавлених в освіті сторін реально відсторонені від підготовки, прийняття та впровадження управлінських рішень і моніторингу результатів. Громадська складова в управлінні освітою інституційно не розвинута, що не дає громадськості відповідально й ефективно впливати на стан освітянських справ. Відтак, баланс державної і громадської складових у проголошеному державно-громадському управлінні освітою *суттєво порушенено*.

З огляду на викладене, потрібно внести відповідні зміни до законів України «Про освіту» та за рівнями освіти: прийняти концепцію розвитку державно-громадського управління освітою в Україні, яка б передбачала основні напрями розвитку демократичного управління освітою (активізація громадської ініціативи; забезпечення наукових зasad державно-громадського управління освітою; законодавче розмежування прав і обов’язків державної і громадської складових управління, розроблення механізмів залучення громадськості до фінансування навчальних закладів; широка роз’яснювальна робота в засобах масової інформації тощо).

Громадянське суспільство повноцінно братиме участь в управлінні освітою, якщо в державі розвиватиметься соціальне партнерство як феномен демократії. Застосування технологій соціального партнерства відкриває додаткові можливості для залучення інвестицій у розвиток освіти, активізації

людських ресурсів, змінення соціальної стабільності та реалізації інтересів усіх соціальних суб'єктів, уникнення протистояння соціальних груп, зменшення суспільних витрат, посилення відповідальності за «задоволення споживача», соціального захисту освітян.

Ідея соціального партнерства як системи гармонізації трудових відносин в Україні започаткована Указом Президента України «Про національну раду соціального партнерства» від 27 квітня 1993 р. і реалізована в законах України «Про оплату праці», «Про колективні договори і угоди», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців», «Про порядок вирішення трудових спорів (конфліктів)», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», інших законах і нормативних актах, що регулюють трудові відносини. Ратифіковані Україною в різні роки міжнародні правові акти щодо соціального партнерства в праці також входять до системи національного законодавства і є обов'язковими до виконання.

Нові моделі фінансово-економічного розвитку освіти — вимога часу

Проблеми фінансування освіти, економіки освітньої діяльності, які сьогодні гостроактуальні, можна поділити на три групи: по-перше, це — оптимізація розподілу загальних суспільних (державних і приватних) видатків на освіту між освітніми рівнями; по-друге, запровадження нових механізмів фінансування, що стимулюють освітню якість; по-третє, забезпечення цільового та результативного використання коштів, виділених на освіту.

Стабільне зростання освітніх видатків упродовж останніх років за зменшення кількості закладів і чисельності осіб, що навчаються, хоч і сприяло частковому поліпшенню матеріально-технічної бази освіти, але не вирішило наболілих питань галузі — ефективності, якості, конкурентоспроможності.

У цілому українське суспільство на потреби освіти останніми роками витрачало з державних і приватних джерел близько 7,5 % валового внутрішнього продукту (ВВП), що відповідає рівневі найкращих світових стандартів. Для порівняння, країни Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) у середньому витрачають 5,7 % ВВП (2007 р.). Хоча вітчизняний показник ВВП за абсолютною величиною фінансів суттєво відрізняється від розвинутих країн, вимагати від суспільства подальшого збільшення частки ВВП на потреби освіти нереально. Проте вирішувати завдання оптимізації фінансових ресурсів між рівнями освіти, доцільного розподілу та ефективного використання коштів з огляду на освітню доступність і якість потрібно. Особливо це стосується державного (консолідованого) бюджету.

Наприклад, приватні навчальні заклади становлять невелику частину загальної середньої та позашкільної освіти, отже, сукупні суспільні видатки

на зазначені освітні ланки в основному здійснюються з бюджету. Із консолідованих освітніх видатків на потреби загальної середньої і позашкільної освіти в країні спрямовується приблизно 45 %, що значно менше, ніж, наприклад, у країнах ОЕСР (31) та країнах ЄС (19) — членах ОЕСР (в обох випадках понад 60 %). Таким чином, вітчизняна загальноосвітня школа на макроекономічному рівні явно недофінансується. Слід зауважити, що співвідношення учні/учитель в українських школах майже в півтора-два рази менше від зазначених розвинутих країн. Відносно невеликою є середня наповнюваність класів. Відтак держава має передовсім реструктуризувати як суспільні витрати на освіту, так і освітню сферу, а саме: у межах освітніх витрат на чверть збільшити видатки на загальну середню (і позашкільну) освіту та водночас упорядкувати систему загальної середньої (і позашкільної) освіти з метою зменшення її витратності.

Потребують оновлення і механізми фінансування освітньої діяльності. Нині, в Україні, за невеликим винятком, діє нормативна формула асигнування фінансових ресурсів на освіту, що передбачає покриття певного рівня видатків на утримання навчальних закладів, проте безпосередньо не пов'язана з чисельністю учнів та якістю роботи закладу. Крім того, в основі визначення обсягів фінансування освіти, як правило, лежить принцип «від рівня, досягнутого у минулому році», коли на освітні потреби відповідно до нормативу виділяється певна сума з бюджету, яка по суті ігнорує реальне недофінансування попереднього року. За умов фінансового дефіциту і недосконалості освітньої мережі процес складання бюджету відбувається не «знизу» (від потреби закладу), а «згори» (від можливого за даних умов). Бюджетний процес є непрозорим як для керівників шкіл, інших закладів, так і для громадськості. Поточні потреби часто забезпечуються не бюджетними, а іншими (тіньовими) коштами (батьків чи спонсорів). Ці кошти, зазвичай, у кошторисі навчального закладу не відображені.

Забезпечити стабільність і достатність фінансування освіти можна завдяки зміні фінансових механізмів та методів господарювання на основі запровадження соціальних та освітніх стандартів, нових фінансових нормативів і збільшення шкільної автономії та відповідальності, а також оптимізації шкільної мережі, виходячи з її спроможності надавати якісні освітні послуги в достатньому обсязі.

Необхідною умовою підвищення ефективності використання державних ресурсів у системі освіти на сучасному етапі є розширення фінансово-економічної самостійності навчальних закладів (з одночасним посиленням відповідальності), що потребує відповідної правової, організаційної та економічної підтримки. Для досягнення реальної шкільної автономії необхідна достатня інституційна спроможність кожного закладу, що, у свою чергу,

зумовлює реструктуризацію в державі шкільної мережі, укрупнення шляхом об'єднання малоспроможних, малокомплектних шкіл, формування шкільних округів тощо. Те саме стосується професійно-технічних і вищих навчальних закладів.

Нові можливості відкриває формула «кошти йдуть за учнем», яка в разі застосування сприяла б раціональнішому та ефективнішому витрачанню коштів, стимулювала підвищення якості роботи навчальних закладів і надавала рівні права та можливості всім учасникам освітнього процесу незалежно від форми власності закладу. Перспективним вбачається програмно-цільове фінансування розвитку освіти. Це, у свою чергу, потребує модернізації механізму контролю за виконанням бюджету та моніторингу якості освітніх послуг, результативності освітньої діяльності.

Реалізація нового механізму фінансування освіти передбачає: 1) його експериментальну перевірку і апробацію, пілотне впровадження; 2) внесення змін до нормативно-правових актів не лише в системі освіти, а й щодо міжбюджетних відносин, місцевого самоврядування, оподаткування, благодійності тощо; 3) розроблення основних принципів шкільної автономії і відповідальності; 4) удосконалення формульного нормативно-правового забезпечення державних витрат на освіту.

Загалом фінансово-економічна політика у сфері освіти вимагає докорінних змін щодо визначення чітких орієнтирів стосовно обсягу, структури і механізму витрат, підвищення престижності педагогічної професії, цільових пріоритетів державної політики, відстеження ефективності задіяних ресурсів.

Таким чином, державна політика в освітній сфері повинна бути діяльною і системною, чітко спрямованою на вдосконалення управління якістю, розширення доступності та підвищення ефективності освіти. Результативна державна освітня політика має змінювати ставлення суспільства до освіти і послідовно та перспективно реформувати саму галузь у контексті викликів ХХІ ст., духовних, соціально-економічних і науково-технічних процесів в українському суспільстві.

2

ГРОМАДСЬКА ДУМКА ЩОДО СТАНУ І РОЗВИТКУ ОСВІТИ

Зростання ролі освіти в суспільному житті, його цивілізаційному поступу вимагає поглиблення взаємодії всіх зацікавлених в освіті суб'єктів суспільства. Сьогодні неможливо намагатися ставити і розв'язувати освітні проблеми поза їхнім широким соціально-культурним контекстом, у вузькому колі фахівців чи осіб, наділених правом ухвалювати державно-адміністративні рішення. Це зумовлює гостру потребу врахування в освітній політиці громадської думки, яка концентровано виражає суспільні погляди, настрої та очікування.

Громадська думка є індикатором стану освіти і водночас успіху чи неуспіху освітніх реформ. Сьогодні, за даними ювілейної 20-ї Доповіді з людського розвитку, підготовленої за Програмою розвитку ООН, що діє з 1990 р., українські громадяни лише на 38 % задоволені національною освітньою системою та школами. Це — найгірший показник порівняно з усіма країнами-сусідами і набагато гірший порівняно з розвинутими країнами, наприклад, «Великої сімки», який свідчить про негаразди в національній освітній системі.

Однак формування, становлення та розвиток громадської думки — процес неоднозначний. Він залежить як від доцільності та обґрунтованості політики реформ, так і від обізнаності та розуміння громадян щодо перетворень, які вже здійснені, нині відбуваються, плануються на перспективу, та усвідомлення того, з якою метою і заради чого та кого ці перетворення проводяться. Відтак, громадська думка — ключовий чинник як прискорення, так і гальмування реформ в освіті. Характерним прикладом тут є ставлення громадян до змін у різних освітніх ланках.

За демократичного державного ладу громадська думка справляє істотний вплив на перебіг суспільних процесів. Тому підтримка громадської думки вкрай важлива для поступального розвитку освіти, особливо в період її реформування, яке так чи інакше торкається інтересів найрізноманітніших соціальних груп і прошарків. Опора на позитивно налаштовану громадську думку дає змогу впевнено втілювати в життя сміливі реформаторські ідеї, амбітні модернізаційні проекти, досягти поставленої мети з максимальною ефективністю, і навпаки, негативізм громадської думки може істотно уповільнити темп реформ або й звести їх нанівець.

З огляду на це принципового значення набуває відповідність уявлень про істинну громадську думку з освітніх питань, особливості, тенденції та перспективи її формування. На жаль, сьогодні такі уявлення є адекватними далеко не завжди, що тягне за собою викривлене розуміння актуальних проблем взаємодії освіти і суспільства. Так, останнім часом деякі мас-медіа мусують тезу про наявність і поглиблення пріоритету між суспільством і школою. Проте вірогідні соціологічні дані засвідчують, що ця теза не повністю

відповідає дійсності. Насправді ставлення суспільного загалу до освіти значно складніше, багатоаспектніше.

За результатами всеукраїнських репрезентативних опитувань, що їх систематично проводить Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, освіта посідає одне з чільних місць серед лідерів суспільної довіри. Починаючи з 2005 р, рівень довіри до неї стабільно перевищує рівень недовіри. Тією чи іншою мірою їй довіряє близько половини дорослого населення (49 %), тоді як не довіряє менше третини (30 %). Позитивний баланс довіри/недовіри до вітчизняної освіти спостерігається в усіх без винятку регіонах України, вікових когортах і соціально-професійних групах. Більшою довірою, ніж освіта, користується лише церква (59 %).

При цьому позитивне ставлення громадян до освіти як суспільного інституту не має нічого спільногого з найвною ідеалізацією стану справ у галузі. Громадяни зазвичай добре усвідомлюють її труднощі й перепони на шляху вирішення завдань удосконалення навчально-виховного процесу. Відповідаючи на запитання: «Які з проблем загальноосвітньої школи турбують Вас особисто?», мало не кожен другий респондент акцентує увагу на поширенні в учнівському середовищі таких негативних явищ, як уживання наркотиків, спиртних напоїв, аморальність і бездуховність; понад третина — висловлює занепокоєння стосовно стану матеріально-технічної бази шкіл, нестачі комп'ютерних та інших сучасних засобів навчання, узвичаєної практики поборів з батьків (на ремонт школи і т. ін.) і, зрештою, недостатнього рівня якості освіти. Досить великими, особливо серед самих педагогічних працівників, є також частки опитаних, яких турбують малі зарплати вчителів, зниження їхнього суспільного статусу і фахового рівня. Натомість інші категорії респондентів, передусім батьки учнів, нерідко обурюються фактами хабарництва та корупції в педагогічному середовищі, а всі разом — учителі, учні та їхні батьки — нарікають на брак підручників та навчальних посібників, надмірну ускладненість навчальних програм, перевантаження школярів.

Маючи кредит суспільної довіри, система освіти не лише може, а й повинна його виправдовувати, якомога краще задовольняючи суспільні запити й очікування. Водночас довіра до освіти часом ґрунтуються на застарілих, консервативних уявленнях про те, якою вона має бути в ідеалі, парадоксально поєднується з недовірою до будь-яких заходів, спрямованих на вдосконалення освітнього процесу, його модернізацію. За нинішніх специфічних умов життедіяльності українського соціуму багато громадян сприймають освіту як своєрідний (чи не єдиний) «острівок» стабільності, незмінюваності, форпост «старих, добрих традицій» — і саме це породжує упереджену позицію щодо освітніх реформ.

Найбільш очевидним і прикрим виявом такої позиції стало заперечення громадською думкою потреби переходу загальноосвітніх шкіл на 12-річний

термін навчання, що ускладнює виведення української освіти на якісно новий рівень за умов глобалізаційних викликів. Те саме простежується і в ставленні значної частини громадян до заходів, спрямованих на інтеграцію вітчизняної освіти в європейський освітній простір. Нині 28 % опитаних, серед котрих переважають представники старшого покоління, з надмірним і навряд чи виправданим оптимізмом заявляють, що наша освіта краща, ніж на Заході, а тому інтегрувати її в європейський освітній простір не потрібно, більше того, шкідливо. Причому кількість таких відповідей з 2004 р зросла на 7 %, тоді як частка респондентів, які вважають європейську інтеграцію української освіти надзвичайно важливим і першочерговим завданням, зменшилася з 22 до 15 %. Зросла також (з 24 до 32 %) частка опитаних, котрі дотримуються думки, що це завдання в перспективі слід розв'язувати, однак воно не є найважливішим та першочерговим. Тобто громадська думка виявляє тенденцію до певного послаблення євроінтеграційних пріоритетів.

Отже, не можна в усіх без винятку питаннях реформування та дальнього розвитку освіти беззастережно покладатися на громадську думку без урахування психологічного підґрунтя та умов її формування. Зокрема, говорячи про громадську думку, яка склалася навколо 12-річного терміну навчання, слід зважати на таке.

По-перше, витоки несприйняття цієї реформи закорінені у віджилих стереотипах, небажанні змінювати усталений порядок речей. На підтвердження можна навести низку висловлювань респондентів: «Хто хоче вчитися, той і за 8–9 років усе знатиме»; «Раніше по чотири роки навчалися — і професори були»; «Чим більше учіння, тим більше отупіння — цілком досить і вісім класів»; «Якщо дитина сидітиме в школі 12 років, то навіщо тоді ПТУ і вузи»; «Діти постаріють у школі, і вже мало хто захоче вчитися далі»; «Це смішно: зросте кількість заміжніх випускниць — треба буде відкривати при школах дитячі садки» тощо.

По-друге, ідея переходу до 12-річної школи від самого початку піддавалася обструкції з боку певних політичних сил. Відтак, органи управління освітою хоча й упроваджували нові навчальні програми, проте належною мірою не оцінили загроз, які містить негативно налаштована громадська думка, і дотримувалися в цьому питанні загалом вичікувальної позиції. Тож порівняно з 2001 р частка громадян з позитивним ставленням до запровадження в середніх загальноосвітніх школах 12-річного терміну навчання зменшилася з 25 до 13 %, тоді як тих, хто ставиться негативно, зросла із 45 до 65 %, зокрема до 62 % учителів загальноосвітніх шкіл і 76 % учнів старших класів.

По-третє, негативне ставлення громадськості до 12-річної середньої освіти очевидно суперечить переважно позитивному ставленню до профілізації старшої школи, яку підтримують 72 % учителів, 58 % учнів 9–11 класів,

53 % громадян України. Ця суперечність є наслідком недостатньої обізнаності людей щодо змісту освітніх реформ, їх цілісного характеру. Адже запровадження 12-річного навчального терміну в школі якраз і мало на меті створити передумови для переходу до профільного навчання.

По-четверте, громадська думка щодо 12-річного терміну навчання може змінюватися. Опитування в загальноосвітніх навчальних закладах України у квітні — травні 2010 р на замовлення профільного міністерства засвідчило, що 40—58 % учителів і 34—55 % старшокласників, які висловили негативне ставлення до переходу на 12-річний навчальний термін, схильні змінити свою думку на позитивну за певних умов. Серед таких умов: супровождення переходу істотним зменшенням навчального навантаження школярів, поліпшенням матеріально-технічної бази школи, значним підвищеннем якості навчання, переорієнтацією із заучування навчального матеріалу на практичне застосування знань, розширенням можливостей змістового використання учнями вільного часу, створенням дієвої системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів відповідно до сучасних вимог.

Отже, стан громадської думки щодо проблем освіти спонукає не до відступу з реформаторської платформи, а до мобілізації ресурсів, потрібних для послідовного здійснення реформ. На такий ресурс має перетворитися й сама громадська думка.

Національна доктрина розвитку освіти, прийнята в 2002 р, містить принципові положення щодо поширення впливу громадської думки на управлінські рішення, поєднання державного і громадського контролю в управлінні освітою, оцінки громадськістю освітніх послуг. Проте у сфері освіти не створено ні системи, ні належної культури врахування громадської думки. З одного боку, діється взнаки традиція, успадкована з радянського минулого, з другого — намітилася протилежна тенденція, яка полягає в некритичному сприйнятті громадської думки, в її абсолютизації, без взяття до уваги ступеня відповідності завданням розвитку суспільства, процесам, що відбуваються у світі.

Отже, громадську думку щодо освіти не можна ні ігнорувати, ні абсолютновати, її слід системно вивчати і враховувати. При цьому врахування громадської думки не повинно зводитися лише до намагання завжди перебувати в злагоді з нею, а передбачає також її цілеспрямоване формування і коригування в процесі діалогу з носіями різних суспільних поглядів, інтересів, настроїв.

Діалог з громадськістю має відбуватися постійно і працювати на випередження. З колізій, пов’язаних зі ставленням суспільства до освітніх нововведень 2000-х років, належить винести щонайменше один незаперечний урок: до кожного нового кроку з реформування освіти громадську думку

треба спершу підготувати, а тоді вже, заручившись її підтримкою, робити цей крок. Нині, коли ефективність розпочатих реформ перевіряється на практиці, важливо посилити роз'яснення їх сутності, переваг, а головне, очікуваних результатів, значущих для людини, сім'ї, суспільства в цілому.

У сфері освіти має скластися дієва система вивчення та формування громадської думки. Для цього видається доцільним створити в Міністерстві освіти і науки, молоді та спорту України, профільному міністерству Автономної Республіки Крим, обласних управліннях освіти і науки та відповідних управліннях у містах Києві й Севастополі підрозділи зі зв'язків з громадськістю. Разом з тим у державному та місцевих бюджетах слід передбачити кошти на систематичні дослідження громадської думки, розпочати на базі інститутів післядипломної педагогічної освіти та у вищих педагогічних навчальних закладах відповідну підготовку кадрів.

Як основні напрями формування позитивної громадської думки з актуальних проблем розвитку освіти можна виокремити:

- медіа-супровід освітніх реформ та педагогічних інновацій, що передбачає відповідні інформаційні кампанії, соціальну рекламу, прес-конференції, повідомлення в новинах;
- заходи з використанням форм і методів так званого соціального втручання, інтерактивних та інших технологій. Проведення зустрічей з громадськістю, громадських слухань, погодження із зацікавленими громадськими організаціями спільних планів дій, сприяння створенню ініціативних груп і об'єднань на підтримку реформ, проведенню громадських акцій просвітницького спрямування тощо. Головна мета – перевага такого плану заходів полягає у залученні до обговорення реформаторських ідей та шляхів їх реалізації, а відтак і подальшого поширення цих ідей, самих носіїв громадської думки, що, як відомо, дає найбільший переконувальний ефект. Особливо важливо вже на етапі планування реформ залучати до їх обговорення та роз'яснення широкий актив представників педагогічної громадськості, котрі, як випливає з досліджень учених НАПН України, є зазвичай лідерами громадської думки щодо питань освіти, її головними медіаторами, і часто саме від них залежить, якою вона буде в кожному конкретному випадку;
- створення позитивних зразків та поширення досвіду успішного реформування освіти, забезпечення необхідних науково-методичних, організаційних та матеріально-технічних умов.

Нарешті слід підкреслити, що формування (коригування) громадської думки не допускає волюнтаризму. Треба завжди виходити з її наявного стану та реальних можливостей трансформації, як закладених у ній самій, так і зумовлених об'єктивними процесами, що відбуваються в суспільстві.

3

ДОШКІЛЬНА ОСВІТА: ДОСТУПНІСТЬ І ЯКІСТЬ ДЛЯ КОЖНОЇ ДИТИНИ

Незалежна українська держава законодавчо визнала дошкільну освіту обов'язковою первинною складовою системи безперервної освіти. У 2001 р. прийнято Закон України «Про дошкільну освіту», який унормовує правові, організаційні та фінансові засади функціонування цієї освітньої ланки, шляхи оптимізації виховання, розвитку та навчання дітей перших семи років життя за різними формами дошкільної освіти. Створено Базовий компонент дошкільної освіти (державні стандарти), затверджено Державну базову програму розвитку дитини дошкільного віку «Я у світі», що реалізує ідею дитиноцентризму.

Україна отримала в спадок досить розвинуту мережу дошкільних навчальних закладів, більшість з яких були відомчими. У 1990 р у 24,5 тис. дошкільних навчальних закладах перебувало 2,4 млн дітей, що становило 57 % від загальної кількості дітей дошкільного віку (у містах — 64 %, сільській місцевості — 43 %).

За роки незалежності ця освітня ланка зазнала істотних змін. У 2009 р дошкільну освітню мережу утворювали 15,5 тис. закладів (порівняно з 1990 р на 9 тис., або на 37 %, менше), у них перебувало 1,2 млн дітей (або удвічі менше). Охоплення дошкільними навчальними закладами дітей дошкільного віку становило 56 % (у містах — 68 %, селах — 33 %). Залишається значним діапазон (у п'ять раз) територіальної розбіжності охоплення: від 80 % у містах Черкаської до 16 % у селах Львівської областей. Суттєво різняться регіони і за охопленням усіма формами дошкільної освіти дітей як загалом дошкільного, так і особливо передшкільного віку. Черга на влаштування до дошкільних навчальних закладів становить 130 тис. дітей. Це поглиблює соціальну нерівність у доступі до якісної дошкільної освіти, зумовлює перевантаженість закладів, створює додаткові ризики посилення соціального розшарування населення. Поряд із доступністю, до гострих проблем у дошкільній освіті належать найнижча серед інших освітніх ланок кваліфікація педагогічних працівників (повну вищу освіту мають менше половини з них) та їхня заробітна плата (блізько 1,5 тис. грн), а також нерозробленість системи забезпечення якості освітньо-виховних послуг.

Про недосконалість мережі дошкільних навчальних закладів свідчить і більша питома (у розрахунку на одну дитину) витратність дошкільної освіти порівняно із загальною середньою освітою, що не узгоджується з передовою світовою практикою.

У 2010 р дошкільну освіту п'ятирічних дітей законом визнано обов'язковою. Це означає необхідність досягнення 100-відсоткового залучення до неї дітей такого віку, створення необхідних умов, розроблення освітніх стандартів, форм і методів роботи з цією категорією дітей, узгодження програм дошкільної та початкової освіти, підготовки відповідних педагогічних кадрів, підвищення оплати праці, удосконалення статистичної звітності. Водночас за національним законодавством усупереч Міжнародній стандартній класифікації освіти дошкільна освіта (МСКО) не має статусу окремого освітнього рівня.

На розв'язання нових проблем спрямовані рішення I Всеукраїнського з'їзду працівників дошкільної освіти, що відбувся в листопаді 2010 р, на якому схвалено програму розвитку дітей старшого дошкільного віку «Впевнений старт». Відповідна стратегія закладена в прийнятій урядом у квітні 2011 р Державній цільовій соціальній програмі розвитку дошкільної освіти на період до 2017 р Передбачені на виконання програми кошти у 2012–2017 рр. мають становити 3–5 % загальних бюджетних асигнувань на дошкільну освіту (у 2010 р — 10,2 млрд грн, або 12,8 % освітніх видатків з державного бюджету). На жаль, у 2012 р фінансування програми не здійснюватиметься.

Проблема всебічної модернізації вітчизняної дошкільної освіти пов'язана з європейськими та світовими тенденціями і викликами, зростаючою увагою міжнародної спільноти до цього освітнього рівня. Стратегією інтелектуального, стійкого та інклюзивного зростання Європейського Союзу «Європа 2020» заплановано досягти 95-відсоткового охоплення дошкільною освітою дітей віком від чотирьох років і до початку обов'язкового навчання. Новою версією МСКО, яку має прийняти генеральна конференція ЮНЕСКО у 2011 р, у межах рівня допочаткової (дошкільної) освіти передбачено окремий підрівень ранньої освіти дітей віком до трьох років. На всесвітній конференції під патронатом ЮНЕСКО з виховання і освіти дітей дошкільного віку, проведений у 2010 р у Москві, визнано, що розвиток дітей цього віку – це перший і найголовніший шлях до створення багатства та добробуту нації.

У період незалежності України створювалися нормативно-правові основи та розроблялися психолого-педагогічні засади функціонування і розвитку сучасної вітчизняної системи дошкільної освіти. Це набуло відображення та закріплення в нормах законів України «Про освіту» (1991, 1996 рр.), «Про дошкільну освіту» (2001 р), «Про внесення змін до законодавчих актів з питань загальної середньої та дошкільної освіти» (2010 р) та інших. Проте за національним законодавством дошкільна освіта не отримала статусу окремого освітнього рівня, що суперечить Міжнародній стандартній класифікації освіти (1997 р).

У 2008–2009 рр. схвалено і затверджено Державну базову програму розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі», відповідно до законодавства оновлено Базовий компонент дошкільної освіти (державні стандарти), що визначає державні вимоги до змісту й обсягу цієї освіти. У 2010–2011 рр. профільним міністерством рекомендовано додаткові комплексні та парціальні програми «Впевнений старт», «Дитина в дошкільні роки», «Дитина», а також «Англійська мова для дітей дошкільного віку», «Дитяча хореографія», «Кольорові долоньки», «Українотворець», «Лего-конструювання». Означеними та іншими нормативними й програмно-методичними документами, які розроблено за провідною участю вчених Національної академії педагогічних наук України, проголошено пріоритет компетентнісного підходу в дошкільній освіті, гуманізацію її цілей й принципів, упровадження в практику особистісно орієнтованих педагогічних технологій, досягнення головного освітнього результату — сформованої життєвої компетентності дошкільника.

Водночас аналізувалися фактори, що призвели до скорочення мережі дошкільної освіти та охоплення нею дітей. Серед причин — надання матерям відпусток для догляду за дитиною до трирічного, а в окремих випадках — і до шестирічного віку. Це спричинило відплів дітей раннього віку з дошкільних навчальних закладів (проте не супроводжувалося відповідним психолого-педагогічним консультуванням батьків). Крім того, різко зменшилася народжуваність (у 2001 р народилося 376,5 тис. дітей, що більш як удвічі менше, ніж у 1986 р — 792,6 тис.). Як наслідок, стали вивільнятися приміщення дитячих садків, які швидко перетворювалися на установи неосвітнього спрямування. Неузгодженість законодавчої бази дала змогу власникам вільно розпоряджатися дошкільними навчальними закладами та їхнім майном: ліквідовувати, перепрофілювати, продавати тощо.

Після глибокої демографічної кризи спостерігалося усвідомлення батьками важливості гармонійного й швидкого розвитку дитини з перших років життя. Тому, починаючи з 2006 р, спостерігається стійке зростання попиту

на дошкільну освіту. До дитячих закладів виникла черга: у містах батьки змушені після народження дитини заздалегідь турбуватися про її влаштування, у багатьох селах це питання не вирішено, оскільки дошкільних навчальних закладів у них просто немає (колгоспні дитячі садки ліквідовані, сільським громадам бракує коштів на їх відкриття та утримання).

Хоча впродовж 1990–2009 рр. розбіжність регіонів за кількістю (унормованою на 10 тис. населення) дітей у дошкільних навчальних закладах дещо зменшилася з 2,0 до 1,7 раза, територіальна диференціація за охопленням дітей цими закладами залишається значною. Максимальні й мінімальні регіональні показники охоплення у 2009 р становили: у цілому — 69 % у Черкаській та 35 % в Івано-Франківській областях; у містах — 80 % у Черкаській та 57 % у Луганській областях; у селах — 54 % у Черкаській та 16 % у Львівській областях. Особливо критичне становище в сільській місцевості.

Мережа закладів дошкільної освіти не оптимальна також з огляду на її більшу видатковість порівняно із загальною середньою освітою, що суперечить практиці розвинутих країн. У 2009 і 2010 рр. на одну дитину в середньому витрачалося відповідно 6,9 тис. та 8,3 тис. грн, натомість на одного школяра менше — 6,2 тис. та 7,3 тис. грн. Для порівняння: у 2007 р у країнах Організації економічного співробітництва і розвитку відповідні річні витрати становили 5,4 тис. та 8,3 тис. доларів США в еквіваленті за паритетом купівельної спроможності.

Важливо зазначити, що на початку 2011 р. майже 97 % (понад 93 % на початку 2010 р) українських дітей старшого дошкільного віку було охоплено різними формами здобуття дошкільної освіти (хоч і за цим показником наявні суттєві відмінності за регіонами). Це робить цілком реальним виконання законодавчої норми стосовно обов'язковості такої освіти для 5-річних дошкільників. Позитивним є й поширення відповідно до суспільних та особистих потреб профільності (за пріоритетними напрямами) роботи дошкільних навчальних закладів, мережі закладів (груп) компенсувального типу (санаторних та спеціальних) для дітей, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку, груп короткотермінового перебування, зокрема короткочасних груп разом з батьками, охоплення дітей соціально-педагогічним патронатом тощо. Нині профільні групи творчо-розвивального характеру відвідують більше половини дітей, залучених до дошкільної освіти.

Водночас спостерігається тенденція до збільшення кількості дітей раннього віку (від одного до трьох років), які відвідують дитячий садок. Починаючи з 2009 р., стрімко збільшується чисельність вихованців, яким немає одного року. Так, якщо у 2009 р. таких дітей було 1,3 тис. то у 2010 р. — уже 1,9 тис. Це свідчить про зміну ситуації початку 90-х років минулого століття (коли дітей масово забирали з дитячих закладів) на зростаюче прагнення

батьків, насамперед молодих, якомога раніше віддати дитину на організоване суспільне виховання. З огляду на це необхідно повернутися до питання створення в діючих дошкільних навчальних закладах груп для дітей зазначеного віку, придбання необхідного обладнання, підготовки кадрів та можливості відкриття ясел як окремої структури там, де немає таких груп.

Однією з нагальних проблем є гостра нестача місць у дитячих садках, що стало характерним як для міст, так і для сільської місцевості. За роки незалежності будівництво нових об'єктів дошкільної освіти майже припинилося (у 2009 р новобудов за кількістю місць введено в 79 разів менше, ніж у 1990 р). Заклади, що споруджувались у 80-ті роки і були закриті, потребують значних коштів для відновлення, яких бракує. На жаль, частині перепрофільзованих закладів повернути освітній статус неможливо. Брак дошкільних навчальних закладів призвів до їх перевантаження, понаднормативного наповнення груп.

Не набула поширення практика відкриття дошкільних закладів недержавної форми власності, хоча вона має під собою правову базу. Такі заклади, які становлять лише 3,2 %, мають певні переваги — наповнення груп у них менше, вони більше наближені до сімейних умов, активніше залучають батьків до навчально-виховного процесу тощо.

Зростаючий попит на дошкільну освіту і дефіцит її виявили ще одну проблему — гарантування необхідної якості. Стали з'являтися різні інституції, що опікуються раннім розвитком дітей дошкільного віку, такі як академії для найменших, інститути раннього розвитку, центри обдарованої дитини, якими не завжди керують професійно підготовлені кадри. Головна ідея їхнього функціонування здебільшого звужена — розвинути дитину сuto інтелектуально, раціонально та у своєрідний спосіб підготувати до навчання в школі. Однак ці заклади слабо переймаються гармонійним і різnobічним розвитком особистості дошкільника, формуванням у нього самостійності, практичної вправності, товариськості тощо. Вартість перебування дітей у таких закладах є досить високою.

Законодавчо закріплений вступ дітей до першого класу з шестиричного віку призвів до ліквідації в дитячих садках підготовчих груп. Водночас близько п'ятої частини дітей шести років з різних причин не йдуть до школи. Це призводить до повторного відвідування ними старшої групи, неефективного дублювання освітнього процесу, травмування психіки, деформацій у розвитку, поширення додаткових курсів з підготовки до школи.

Гострою залишається проблема забезпечення дошкільної освіти висококваліфікованими кадрами. За 20 років частка педагогів з повною вищою

освітою хоч і подвоїлася, однак залишається низькою — менше 50 %, що є найгіршим показником серед інших категорій освітян.

Донині не завершено узгодження програм підготовки та перепідготовки різних категорій дошкільних педагогічних працівників зі змістом дошкільного освітнього стандарту. Повільно осуспіснюється матеріальна та навчально-методична база фахової підготовки. Натомість ринок насичений однотипною неякісною продукцією, що однобічно орієнтує дорослих суто на технічну підготовку дітей до школи, замало уваги приділяє питанням становленню дитячого «Я», свідомого ставлення до життя, взаємодії дитини з соціальним, природним довкіллям, формування її самостійності тощо.

Низький рівень соціальної захищеності (порівняно зі шкільними педагогами — мала заробітна плата, тривалий робочий тиждень, коротша відпустка, значне психологічне навантаження) спричинив відплив і нестачу педагогічних та інших працівників у дошкільних навчальних закладах, що пов’язано також з попитом на домашніх вихователів, гувернерів. Такий стан соціальної захищеності працівників дошкільної сфери ставить їх у нерівні умови й у питаннях підвищення фахового рівня, самоосвіти, придбання необхідної науково-методичної літератури.

З метою розв’язання зазначених та інших проблем пропонується таке.

1. Законодавчо запровадити рівень дошкільної освіти в рівневій організації національної освіти відповідно до Міжнародної стандартної класифікації освіти.

2. Забезпечити (включно зі встановленням відповідальності) виконання законодавчої норми щодо рівного доступу до якісної дошкільної освіти всіх дітей старшого дошкільного віку. З цією метою в населених пунктах, де немає дитячого садка, організувати дошкільні групи при загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладах, центрах розвитку дітей, залучити до роботи в них кваліфікованих педагогів-дошкільників. Розглянути питання про включення дошкільних навчальних закладів до шкільних округів. Перетворити дошкільні навчальні заклади на реальні розвивальні осередки та консультаційно-просвітницькі центри для сімей з дітьми дошкільного віку.

3. Вивчити потребу і вжити заходи із задоволення попиту сімей у функціонуванні груп для 6-річних дітей, які з різних причин не перейшли до шкільного навчання, та поновити такі групи в дошкільних навчальних закладах за місцем проживання.

4. Створити для дошкільної освіти, як і для інших освітніх ланок, ефективну загальнонаціональну систему забезпечення освітньої якості відповідно до встановлених державних стандартів (Базового компонента), яка б містила складові з моніторингу, контролю й оцінки якості освітніх послуг.

5. Посилити соціальний захист працівників дошкільної освіти, а саме: прирівняти їх у статусі до педагогічних працівників інших освітніх ланок,

що передбачає підвищення заробітної плати, збільшення тривалості щорічної відпустки та зменшення тижневого навантаження.

6. З метою підвищення якості фахівців з дошкільної освіти запровадити в їхню підготовку вивчення державного стандарту цієї освіти, сучасного її програмно-методичного забезпечення, компетентнісного, особистісно орієнтованого підходів у роботі з дітьми тощо.

7. Розробити та запровадити на державному рівні механізм фінансової підтримки педагогічних працівників дошкільної освіти для придбання ними науково-методичної літератури, дидактичних посібників з метою підвищення свого кваліфікаційного рівня шляхом самоосвіти.

8. Оптимізувати розвиток мережі дошкільних навчальних закладів з огляду на піднесення її фінансово-економічної ефективності, зменшення питомої витратності.

Вирішенню зазначених та інших питань модернізації дошкільної освіти сприятиме реалізація в повному обсязі завдань і заходів з виконання Державної цільової соціальної програми розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р № 629. Здійснення програми забезпечить розроблення та впровадження механізму розвитку дошкільної освіти, забезпечення конституційних прав і державних гарантій щодо доступності та безоплатності здобуття якісної дошкільної освіти в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах, насамперед дітям 5-річного віку.

4

ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА — ОСНОВНА ЛАНКА БЕЗПЕРЕВНОЇ ОСВІТИ

За роки незалежності відбулося становлення середньої школи як соціальної інституції самостійної України, що супроводжувалося формуванням законодавчої та нормативно-правової бази, удосконаленням мережі загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до освітніх потреб населення, демографічної та етнічної ситуації, створенням вітчизняних освітніх стандартів, навчальних планів і програм, виданням власних підручників і навчальних посібників тощо.

У зазначений період у мережі загальноосвітніх навчальних закладів не відбулося суттєвих кількісних змін: 21,8 тис. шкіл у 1990 р та 20,3 тис. — у 2010 р., тобто зменшення становило лише 7 %. Натомість чисельність учнів у них скоротилася з 7,1 млн до 4,3 млн, або на 40 %. Водночас виникли нові типи закладів: у 2009 р налічувалось 588 гімназій (2,9 %), 386 ліцеїв (1,9 %), 36 колегіумів (0,2 %), 2236 навчально-виховних комплексів (10,9 %) із загальним контингентом учнів 912 тис. (20 %). Заклади приватної форми власності не набули значного поширення: усього їх 218 (1,1 %), у яких навчається 20,1 тис. учнів (0,4 %).

Загальна середня освіта, як і система освіти України в цілому, орієнтована на реалізацію сучасної стратегії багатомовності, яка передбачає забезпечення необхідних умов для опанування кількох мов. Обов'язковим є оволодіння державною мовою, надано можливості вивчати іншу мову з поширених в Україні, та іноземні мови, що сприяє розв'язанню проблем міжнаціональних відносин як у власній країні, так і за її межами. У 2009/2010 навчальному році в Україні функціонувало 16,8 тис. загальноосвітніх навчальних закладів різних форм власності з українською мовою навчання, в яких навчалися 3,5 млн учнів, 1,3 тис. — з російською (751 тис. учнів), 88 — з румунською (21,7 тис.), 71 — з угорською (15,9 тис.), 15 — з кримськотатарською (5,6 тис.), 6 — з молдовською (4,3 тис.), 5 — з польською (1,4 тис.) та близько 2 тис. — з кількома мовами навчання. Упродовж 1991–2009 рр. частка учнів середніх загальноосвітніх шкіл, які навчаються українською мовою, збільшилася з 49 до 82 %.

У 2010 р фінансування загальної середньої освіти становило 3,0 %. ВВП. Для порівняння: у країнах Організації економічного співробітництва і розвитку у 2008 р за більшої в середньому на 1,4 року (на 11 %) тривалості навчання на ці цілі виділялося 3,6 % ВВП, у 19 країнах ЄС, що є членами ОЕСР, — 3,4 %. При цьому позашкільна освіта в Україні фінансувалася в обсязі 0,3 % ВВП. Отже, на загальну середню

освіту в країні виділяється коштів відносно менше, ніж у передових країнах, що певною мірою пов'язано з меншою сумарною кількістю (11) років навчання на цьому рівні освіти. За роки незалежності не вдалося створити умови для переходу до 12-річного терміну навчання для здобуття повної загальної середньої освіти, що відповідало б провідним і європейським, і світовим тенденціям.

Демографічний спад загострив проблему мережової ефективності, оскільки система закладів не зазнала необхідної оптимізації. Це спричинило їх подрібнення, малу середню наповнюваність як самих закладів (220 учнів у 2010 р, 327 — у 1990 р), так і класів (18,5 — у 2010 р, 22,6 — у 2001 р), замале співвідношення учні/учитель (8,3 у 2010 р, 13,3 у 1990 р), труднощі з профілізацією, інформатизацією, комп’ютеризацією та запровадженням нових технологій навчання, особливо у сільській місцевості. Нині 679 шкіл I ступеня (32 % їх загальної кількості) мають до 10 учнів, близько 1,3 тис. шкіл І–ІІ ступенів — до 40 учнів. Загалом частка малокомплектних шкіл становить майже п'яту частину, а вартість навчання одного учня в них у 3–4 рази більша, ніж у звичайних. Розпочата останніми роками робота зі створення шкільних округів (блізько 1,5 тис.), незважаючи на її активізацію, ще далека від завершення. Транспортні потреби для підвезення учнів й учителів у сільській місцевості забезпечені на дві треті.

Серед нерозв'язаних проблем — неповне забезпечення рівного доступу всіх громадян до якісної освіти, посередня успішність вітчизняних школярів (згідно з міжнародними порівняльними дослідженнями TIMSS, у дослідженнях PISA Україна участі не брала), повільне запровадження компетентнісного підходу до організації навчального процесу та оцінювання його результатів, недостатньо ефективна реалізація ідеї профільного навчання, невчасне та неповне забезпечення навчального процесу програмами, підручниками, дидактичними засобами тощо.

Зокрема, розв'язанню частини проблем середньої загальноосвітньої школи мають сприяти Державна цільова програма впровадження у навчально-виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів інформаційно-комунікаційних технологій „Сто відсотків” на період до 2015 року та Державна цільова соціальна програма підвищення якості природничо-математичної освіти на період до 2015 року, що затверджені урядом у квітні 2011 р Водночас заплановане на 2011 і 2012 рр. фінансування заходів цих програм не здійснюється.

ОСНОВНІ ЗДОБУТКИ

Після проголошення незалежності України відбулося становлення національної середньої загальноосвітньої школи як соціальної інституції. Загалом сформовано законодавчу і нормативно-правову базу загальної середньої освіти, основою якої є Закони України «Про освіту» (1991 р.), «Про загальну середню освіту» (1999 р) зі змінами і доповненнями, внесеними протягом наступних років. Вони визначили основні засади загальної середньої освіти України, утвердили її демократичний, національний характер, окреслили структуру і принципи функціонування, створили правовий фундамент розбудови нової української школи. Концептуальні засади розвитку цієї ланки освіти розвинуто й конкретизовано у прийнятій другим Всеукраїнським з'їздом працівників освіти (2001 р) Національній доктрині розвитку освіти, у схваленій профільним міністерством Концепції загальної середньої освіти (12-річна школа) (2001 р) та інших документах. Основними пріоритетами шкільної освіти стали її спрямованість на різnobічний розвиток особистості кожного школяра, виховання його як громадянина-патріота України, індивідуалізація і диференціація навчально-виховного процесу, його гуманізація, забезпечення комплексної реалізації оздоровчої функції школи. Створено умови для реалізації конституційного права громадян на навчання рідною мовою або вивчення рідної мови в загальноосвітніх навчальних закладах різних форм власності.

Важливим кроком у піднесенні загальної освіченості населення України, стала передбачена Конституцією України (1996 р) норма обов'язковості загальної середньої освіти для всіх громадян України, а також законодавче встановлення 12-річного терміну навчання в загальноосвітній школі, яке було скасовано у 2010 р

Протягом наступних років здійснено значну роботу з реалізації визначених зasad загальноосвітньої школи України. Істотним її результатом стало формування нового змісту загальної середньої освіти, закріпленого в Державних стандартах освіти в початковій (2001 р) та основній і старшій (2004 р.) школі і конкретизованого в навчальних програмах для 1–12-х класів. Мере жа традиційних загальноосвітніх навчальних закладів (школи I–III ступенів, спеціалізовані школи) доповнилася закладами нових типів — гімназіями, ліцеями, колегіумами, що сприяло повнішому задоволенню освітніх потреб школярів відповідно до їхніх здібностей, нахилів і навчальних можливостей.

Посилено увагу до вивчення іноземних мов. Згідно з чинними навчальними планами іноземну мову школярі вивчають з 2-го класу, а в 5-му класі є можливість запроваджувати вивчення другої іноземної мови. Найбільш поширеною є англійська мова (її вивчають 80 % учнів), решта опановують

німецьку, французьку та іспанську мови. В окремих навчальних закладах учні вивчають китайську, японську, арабську, перську, гінді, корейську, в'єтнамську, фінську, шведську, норвезьку та інші мови.

Створено нове покоління підручників з предметів навчального плану початкової, основної та 10–11-х класів старшої школи. За кошти державного бюджету серед інших видано підручники з рідних мов для 5–9-х класів загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням мовами національних меншин, інтегрованого курсу літератури (рідної і зарубіжної), а також перекладено мовами національних меншин підручники з інших предметів. Нині українська школа має вітчизняні підручники з усіх навчальних предметів для всіх класів, у яких утілено передбачений освітнім стандартом зміст загальної середньої освіти.

Принципово новим кроком у реалізації ідеї особистісної орієнтації шкільного навчання стала ідея профілізації старшої школи. Вона передбачає тіснішу узгодженість змісту освіти з навчальними інтересами, здібностями і подальшими життєвими планами старшокласників на основі надання їм можливостей вибору освітнього змісту та рівнів його засвоєння. Протягом останніх років створено значну частину навчально-методичного забезпечення профільного навчання (різновідневі навчальні програми і підручники, програми і посібники з різноманітних курсів за вибором, методичні рекомендації для вчителів), тривають теоретичні та практичні пошуки раціональних моделей і форм такого навчання.

З метою більш точного і повного виявлення результатів навчання у загальноосвітніх навчальних закладах запроваджено 12-балльну позитивну систему оцінювання на основі розроблених критеріїв з кожного предмета. Напрацьовано перший досвід зовнішнього незалежного тестування випускників загальноосвітніх навчальних закладів, участі України в міжнародних моніторингових дослідженнях якості освіти.

Певних змін зазнали методичні системи навчання в напрямі посилення діяльнісної його складової, пошукового характеру навчальної діяльності, застосування колективних її форм, індивідуалізації навчального процесу. Значний вплив на перебудову методичних систем справили засоби інформаційно-комунікаційних технологій, якими дедалі більше оснащаються загальноосвітні навчальні заклади. Нині понад 90 % шкіл України забезпечені навчальними комп’ютерними комплексами, більшість закладів підключено до мережі Інтернет. Важливе значення для запровадження інформаційно-комунікаційних технологій у середню школу має прийняття урядом у квітні 2011 р двох державних цільових соціальних програм з інформатизації та комп’ютеризації «Сто відсотків» та з підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року.

В останній період розгорнуто роботу з передбаченого законодавством перегляду державного стандарту загальної середньої освіти. Затверджено нову редакцію освітнього стандарту для початкової школи, яка відрізняється певним розвантаженням навчального змісту, посиленням уваги до природничої, інформатичної та ішомовної складових, а також акцентованим компетентнісним, діяльнісно-практичним його спрямуванням, чіткішим визначенням результатів навчальної діяльності і критеріїв їх виявлення. Розпочато підготовку нової редакції освітнього стандарту для основної і старшої школи.

УПУЩЕННЯ І ПРОРАХУНКИ

Водночас у процесі становлення і розвитку загальноосвітньої школи незалежної України не вдалося повною мірою реалізувати закладені в його основу продуктивні ідеї та підходи, уникнути істотних помилок і прорахунків, що призвело до низки гострих проблем та недоліків у сучасній шкільній освіті.

Прогресивна ідея стандартизації загальної середньої освіти реалізована лише частково. Чинний Державний стандарт загальної середньої освіти є фактично стандартом змісту освіти, оскільки визначає державні вимоги лише до освіченості учнів, але не містить, як передбачено законодавством (ст. 30 Закону України «Про загальну середню освіту»), зобов'язань і гарантій держави щодо забезпечення умов для їх досягнення. У процесі впровадження передбаченого стандартом змісту освіти виявлено певні недосконалості: перевантаженість навчальним матеріалом; недостатня збалансованість гуманітарної, природничо-математичної, технологічної складових; неповне забезпечення можливостей для індивідуалізації навчання в основній і старшій школі.

Не забезпечено повною мірою найнеобхідніші умови для якісної загальноосвітньої підготовки школярів. Не відбулося сутнісних змін у мережі загальноосвітніх навчальних закладів. Навчально-матеріальна база шкіл недостатня для успішної реалізації всіх передбачених освітнім стандартом вимог. Зокрема, шкільні навчальні кабінети оснащені дидактичними засобами і обладнанням лише на чверть від потреби. У країні немає налагодженої індустрії з виготовлення навчальних приладів і шкільного обладнання. Близько п'ятисот шкільних будівель перебувають в аварійному стані, понад 3 тис. потребують капітального ремонту. Менше ніж половина загальноосвітніх навчальних закладів забезпечені спортивними майданчиками з мінімально необхідним обладнанням, у кожній десятій школі немає спортзалу, у близько 40 % загальноосвітніх шкіл такі зали не відповідають сучасним ви-

могам. Значна кількість дітей, переважно в сільській місцевості, проживає поза межею пішохідної досяжності до загальноосвітнього навчального закладу. Нині не вистачає близько 2 тис. шкільних автобусів для забезпечення підвезення цієї категорії учнів до школи.

Істотні недоліки спостерігаються у дидактичному і методичному забезпеченні навчального процесу. Викликають нарікання якість підручників та навчальних посібників, брак дидактичних матеріалів і програмних засобів, що формують навчально-методичні комплекси, неможливість їх придбати навіть попри низьку якість та високі ціни. Створена індустрія навчальної книги, жорстко централізована система замовлення та поширення підручників обмежили вільний доступ споживача до навчальної літератури.Хоча запровадження конкурсних зasad і сприяло відходу від академічного стилю написання шкільного підручника, залученню до його створення вчителів і методистів, проте недосконалість оцінювання якості рукописів, поданих на конкурс, і порушення процедур його проведення знизили ефективність загалом позитивного конкурсного відбору.

Значна частина підручників нового покоління за сутністю залишаються «старими» з огляду на методичні підходи і технологічну базу, оскільки не передбачають використання наявного потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні, зорієнтовані в багатьох випадках на застосування ілюстративно-пояснювального, репродуктивного методів навчання, слабо враховують зміну процесної навчальної парадигми на результатну, компетентнісну.

У більшості випадків ані учень, ані вчитель не обирають самостійно той або інший підручник, а отже, не беруть участі у формуванні державного замовлення. Натомість учителі змушені прилаштовуватися до наявного в школі підручника, а тому обмежені у створенні власної методичної системи навчання предмета, виборі навчально-методичного комплексу відповідно до освітніх потреб і здібностей учнів. Нарешті, органи управління освітою потерпають від хронічної нестачі бюджетних коштів на видання навчальної літератури, що не сприяє належній результативності навчання.

Систематично порушуються терміни видання нових підручників і забезпечення ними загальноосвітніх навчальних закладів. Під час формування державного замовлення на видання навчальної літератури не повною мірою враховується реальна потреба в кількості та переліку необхідних підручників.

Незважаючи на формальну наявність у школах навчальних комп'ютерних комплексів, їхні дидактичні можливості реалізуються недостатньо ефективно. Серед основних причин:

- недостатня насиченість комп'ютерною технікою (1 комп'ютер на 27 учнів загалом по Україні; для порівняння: у Франції — 1 комп'ютер на

3 учні, у Польщі — 1 на 7 учнів, у Росії — 1 на 10 учнів, у Японії, Німеччині, США — 1 комп’ютер менше ніж на 2 учні);

— брак необхідних педагогічних програмних засобів для системної підтримки навчального процесу (нині налічується близько 150 найменувань, схвалених профільним міністерством);

— низька інформаційно-технологічна культура педагогів;

— відсутність у певної частини шкіл доступу до новітніх інформаційно-комунікаційних технологій України, зокрема майже половина шкіл сільської місцевості не можуть користуватися мережею Інтернет.

Застосовувані у масовій шкільній практиці навчальні системи і технології далеко не завжди відповідають концептуальним зasadам та тенденціям модернізації освіти. Хоча в сучасній українській школі і спостерігаються процеси трансформації інформаційно-репродуктивного навчання, однак воно поки що залишається домінуючим. Лише п’ята частина вчителів старшої школи регулярно використовує у своїй діяльності проблемні методи, кожен десятий учитель практикує інтерактивне навчання. Загалом технологізація навчання з метою успішного досягнення навчальних результатів відбувається повільно.

Учні замало залишаються до самостійної навчальної діяльності з охопленням усього її циклу — від планування до самоконтролю навчальних результатів. Не розв’язаною залишається проблема формування ключових компетентностей, зокрема здатності вчитися, що є причиною переважної більшості навчальних невдач школярів і низької результативності навчання.

У навчальному процесі запроваджено неефективні методики навчання української мови у школах національних меншин, які будуються за зразком вивчення української мови в школах з російською мовою навчання, без урахування специфіки рідної мови. Це зумовлює принципово інші підходи до відбору змісту і методів навчання та оцінювання його результатів, вимагає перегляду фахової та методичної підготовки вчителів, що викладають українську і рідні мови в школах національних меншин.

У країні не створено всеосяжної державної системи моніторингу загальної середньої освіти. Нині немає достатньої кількості даних для об’єктивної оцінки стану і рівня вітчизняної шкільної освіти, що унеможливлює вироблення стратегії поліпшення її якості. Зовнішнє незалежне оцінювання навчальних досягнень учнів, зорієнтоване на вступ до вищої школи, не стало органічною складовою навчального процесу у школі. Одноразової участі українських школярів у міжнародному порівняльному оцінюванні якості природничо-математичної освіти TIMSS (2007 р), а також проведення щорічного зовнішнього незалежного оцінювання випускників шкіл явно замало для обґрунтованих оцінок і висновків.

Водночас міжнародний досвід переконує, що саме моніторингові дослідження є одним з найефективніших засобів поліпшення якості шкільної

освіти, оскільки вони не лише надають інформацію про рівень навчальних досягнень школярів, а й виявляють недоліки у функціонуванні освітньої системи та націлюють на внесення раціональних коректив до неї, створення відповідного освітнього середовища. Хоч Указом Президента України від 30 вересня 2010 р. № 926 «Про заходи щодо забезпечення пріоритетного розвитку освіти в Україні» і передбачено створення національної системи моніторингових досліджень якості освіти та участі школярів країни у міжнародних порівняльних дослідженнях, проте ці завдання поки не знаходять реального практичного втілення у вітчизняній освітній практиці.

Зазначене вище міжнародне дослідження якості шкільної природничо-математичної освіти виявило слабкі місця в загальноосвітній підготовці українських школярів з цієї галузі. З математики і природознавства учні початкової школи посіли 26-те місце з 37 країн-учасниць. Восьмикласники – 25-те місце з математики і 19-те з природничих предметів із 50 країн-учасниць. Ці результати насторожують тим, що нижче розмістилися країни, які не мають таких освітньо-наукових традицій і потенціалу, як Україна. Основний недолік у природничо-математичній підготовці наших учнів проявився у невмінні застосовувати набуті знання у практичній діяльності, реальних життєвих ситуаціях, для пояснення природних процесів і явищ тощо. Такого виду завдання успішно виконали менше третини українських школярів, які брали участь у дослідженні. Порівняно низькі результати виявлено щодо завдань, які передбачали залучення додаткової інформації, за формуєю були комплексними або структурованими з кількох взаємопов'язаних питань різної тематики, потребували різних форм відповідей, використання знань у змінених умовах тощо.

Низку проблем у нинішній школі породжено дискусійним, недостатньо обґрунтованим рішенням Верховної Ради України щодо повернення до 11-річного терміну навчання для здобуття повної загальної середньої освіти. Екстремальні умови повернення до 11-річної школи поставили в складне становище розробників навчальних програм для 11-го класу, які повинні були об'єднати навчальний зміст двох років навчання в один, що може призвести до перевантаження учнів.

ПРИОРИТЕТИ РОЗВИТКУ

Аналіз сучасного стану загальної середньої освіти дає змогу виокремити основні пріоритети в забезпеченні її подальшого розвитку.

1. Перегляд і вдосконалення змісту загальної середньої освіти.

Такий перегляд має здійснюватися передусім з огляду на необхідність і достатність відібраного змісту для формування ключових та предметних

компетентностей (здатностей особистості успішно діяти у відповідних життєвих і навчальних ситуаціях й нести відповідальність за такі дії) з попереднім критичним аналізом та уточненням їх переліку (особливо предметних), з урахуванням того, що школа здійснює загальноосвітню, а не спеціальну, професійну підготовку.

Робота з перегляду змісту освіти має завершитись прийняттям нової редакції Державного стандарту загальної середньої освіти (основна і старша школа), який крім характеристики змісту й обов'язкових вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів повинен містити зобов'язання та гарантії держави щодо забезпечення необхідних умов (матеріально-технічних, навчально-методичних, ресурсних, фінансових тощо) для його досягнення.

2. Забезпечення ефективної реалізації ідеї профільного навчання в старшій школі.

Проблема профілізації старшої ланки загальної середньої освіти потребує нового погляду щодо її сутності й можливостей здійснення в сучасних умовах. Ідеється про повноцінне освітнє забезпечення на цьому ступені навчання життєвого вибору і професійного самовизначення учнівської молоді. Для цього, крім кардинального оновлення навчального змісту, слід сформувати ефективну мережу навчальних закладів, які забезпечуватимуть освітні потреби старшокласників. Чільне місце в цій мережі мають посісти одно- або багатопрофільні ліцеї з відповідною базою і кадровим забезпеченням, що функціонуватимуть у містах і сільській місцевості, гімназії, загальноосвітні школи, здатні повноцінно реалізувати профільність навчання, а також професійно-технічні навчальні заклади, технікуми та інші заклади, у яких крім загальноосвітньої здійснюється професійна підготовка учнів і так забезпечується технологічний навчальний профіль.

Назрів розгляд питання про відновлення в національній освітній системі ланки середньої професійної освіти, роль якої свого часу відіграла середня спеціальна освіта. Це потребуватиме уточнення певних законодавчих норм.

3. Створення ефективної системи забезпечення шкіл якісними підручниками.

Така система має передбачати підготовку дійсно варіативних підручників з предмета на різних засадах (замовних, конкурсних), досконалу процедуру їх експертизи і відбору, організації видання і вчасне, у достатній кількості забезпечення ними шкіл на умовах власного вибору. Дедалі очевиднішим стає необхідність відходу від безкоштовного надання підручників абсолютно всім категоріям школярів і запровадження вільного продажу підручників для тих, хто має можливість і бажання їх придбати.

4. Модернізація дидактичних систем, методик і педагогічних технологій.

Така модернізація має спрямовуватися на поступову трансформацію підтримуючого типу навчання, що переважає в школах, який передбачає в

основному опанування, підтримання і відтворення наявної культури і соціального досвіду, у навчання інноваційне, з широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій. Крім опанування здобутків цивілізації воно формує особистість, здатну вносити прогресивні зміни в існуюче соціально-культурне середовище, успішно розв'язувати проблемні ситуації, що постають як перед окремою людиною, так і перед суспільством. Таке навчання передбачає постійне залучення учнів до активної навчальної діяльності, що характеризується інтенсивною різnobічною комунікацією суб'єктів діяльності, обміном інформацією, результатами діяльності учнів між собою і вчителем. Воно спонукає до ініціативності, творчого підходу та активної позиції в усіх видах зазначеної діяльності, передбачає не набуття, а здобуття, створення, конструювання знань, умінь, компетентностей самим учнем, що значно підвищує результативність. Як переконує зарубіжний і почаси вітчизняний досвід, результати такого навчання полягають у значно глибшому й усвідомленішому розумінні учнями сутності вивченого, сформованості здатності самостійно аналізувати й оцінювати навчальну та іншу інформацію, формулювати висновки, аргументовано відстоювати свої погляди, слухати інших, поважати альтернативну думку, працювати в групі, будувати конструктивні стосунки з її членами і визначати своє місце в ній.

Успішне запровадження інноваційного навчання в загальноосвітніх школах України вимагає масштабної системної роботи, під час якої передусім потрібно:

- здійснити комплекс заходів з утвердження в педагогічній свідомості безальтернативності інноваційного навчання, необхідності запровадження компетентнісного підходу до змісту й організації навчання;
- розробити дидактико-методичне забезпечення інноваційного навчання, реалізувавши його ідеї в новому поколінні підручників, навчальних і методичних посібників, нових методиках з широким використанням інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі;
- розробити різні моделі мовної освіти з урахуванням особливостей вивчення мов, здійснити психолого-педагогічне обґрунтування та методичне забезпечення вивчення мов, особливо на ранніх етапах навчання;
- осучаснити зміст і спрямованість навчання у вищих педагогічних навчальних закладах, а також у системі післядипломної педагогічної освіти з метою формування професійної готовності вчителів до роботи в умовах інноваційного навчання, в інформаційно насыченому навчальному середовищі;
- запровадити систему матеріального заохочення педагогів, які активно й ефективно реалізують ідеї інноваційного навчання у практичній діяльності.

5. Інформатизація навчально-виховного процесу.

Ідеться про широке і системне використання інформаційно-комунікаційних технологій у шкільному навченні. Ключовими завданнями в цьому плані є:

- створення якісних цифрових інформаційних ресурсів з кожного предмета для всіх рівнів шкільної освіти, розроблення інформаційного контенту, доступного кожному учневі, вчителю, авторам підручників;
- підготовка вчителя до різних способів використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчальному процесі, готовності до оволодіння новими педагогічними технологіями в умовах інформаційно наасиченого освітнього середовища;
- розроблення різноманітних моделей інформаційного середовища для різних типів навчальних закладів, регіональних систем освіти, галузі освіти загалом;
- створення системи методичного супроводу інформатизації освіти, яка забезпечить психолого-педагогічну підтримку і консультування, обмін досвідом у поширенні педагогічних інновацій;
- створення індустрії електронного навчання на базі сучасних інформаційних технологій, нормативно-правове врегулювання і визнання різних інституційних його форм (відкриті школи й університети, дистанційне навчання, самоосвіта тощо).

6. Оптимізація мережі загальноосвітніх навчальних закладів.

З одного боку, є необхідність приведення її у відповідність до потреб споживачів освітніх послуг, розширення можливостей доступу до якісної освіти, забезпечення ефективного соціального механізму конкурентоспроможності випускників шкіл на сучасному ринку праці. Особливо актуальним це питання постає для старшої школи у зв'язку з запровадженням у ній профільного навчання.

З іншого боку, є проблема збереження шкіл, особливо в сільській місцевості, як культурних й освітніх осередків. Адже школа у більшості випадків є єдиним освітнім закладом на селі, а відтак, не має конкурентів на ринку освітніх послуг і, по суті, виступає як єдиний гарант права дитини на освіту та певним чином на її соціальний захист. Проблема полягає не лише в конституційному праві дитини на освіту, розвитку людського потенціалу. Ідеться про загрозу існуванню сотень населених пунктів. Фактично — це питання національної безпеки.

До питання закриття шкіл місцеві органи державної виконавчої влади повинні підходити виважено, враховувати демографічний прогноз, соціально-економічні умови, думку громади. Важливо забезпечити функціонування у

кожному сільському населеному пункті, де є діти шкільного віку, принаймні початкової школи.

Вирішення цього питання потребує створення окремої державної цільової соціально-педагогічної програми, наприклад, «Шкільний округ», спрямованої на покращання умов функціонування сільської школи, її збереження та розвиток у кожному селі, де є діти, з урахуванням насамперед їхніх інтересів і, безперечно, особливостей кожного регіону. Реалізуватися така програма має на засадах соціального партнерства з широким використанням виховного й освітнього потенціалу сільського соціуму. Доцільно створити й поширити мережу освітніх округів, здатних забезпечити розгалужену інфраструктуру освітнього простору регіону, кращий доступ навчальних закладів до освітніх ресурсів, підвищити якість освітніх послуг і поліпшити умови для реалізації програм профільного навчання у сільських загальноосвітніх навчальних закладах. Необхідно також реорганізувати та утворити в окремих населених пунктах комплекси типу «дошкільний навчальний заклад — загальноосвітній навчальний заклад», загальноосвітні навчальні заклади з малою чисельністю учнів типу «Школа-родина» тощо. При цьому головним у всіх цих перетвореннях мають бути доля дитини, її освітні потреби, життєві інтереси, здоров'я і безпека, доступ до якісної та конкурентоспроможної освіти.

5 СПЕЦІАЛЬНА ОСВІТА: ВІД РІВНИХ ПРАВ – ДО РІВНИХ МОЖЛИВОСТЕЙ

Одним із пріоритетних напрямів державної політики в освіті України є сприяння реалізації прав на особистісний розвиток, рівний доступ до якісної освіти громадян з особливостями психофізичного розвитку, більшість з яких є інвалідами.

На початок 2011 р чисельність інвалідів становила понад 2,6 млн (5,7 % населення), у 1993 р — 2,0 млн (3,9 %). Нині кожен 18-й громадянин — інвалід, тобто людина, яка потребує підтримки держави, зокрема сприяння в здобутті освіти, професійній підготовці, працевлаштуванні. При цьому дітей-інвалідів (віком до 18 років) — 157 тис. (93 тис. у 1993 р). Щодо частки дітей з особливостями психофізичного розвитку, то вона становить 12,4 % населення дитячого віку.

Отже, перед спеціальною освітою України постає складне завдання: з одного боку, забезпечити кожній дитині з особливостями психофізичного розвитку доступність навчання, альтернативність форм та закладів освіти, здобуття в подальшому бажаного освітнього рівня і водночас надати необхідний корекційно-реабілітаційний та психолого-педагогічний супровід, а з іншого — запровадити ефективні інноваційні технології, що відповідають кращим європейським стандартам.

За роки незалежності в цілому вдалося зберегти мережу закладів спеціальної освіти. Нині функціонують 186 спеціальних і 1745 комбінованих (з групами спеціального призначення) дошкільних навчальних закладів — усього 1,9 тис. (12,5 %) закладів дошкільної освіти. У близько 5 тис. спеціальних групах цих закладів перебуває понад 76 тис. дошкільників. Кількість спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів) та шкіл соціальної реабілітації зменшилася з 411 у 1990 р до 400 у 2009 р, чисельність учнів у них — з 85 тис. до 66 тис. Знизилася і середня наповнюваність одного закладу — з 207 до 165 учнів. Натомість зросла частка дітей з особливими освітніми потребами, які інтегровані в загальноосвітні навчальні заклади. Також збільшилася з 3,4 тис. у 2002 р до 5,0 тис. у 2009 р чисельність учнів-інвалідів та учнів з особливостями психофізичного розвитку в професійно-технічних навчальних закладах і з 7,9 тис. у 2003 р до 16,6 тис. у 2009 р — студентів-інвалідів у вищих навчальних закладах.

Сьогодні спеціальна освіта в Україні реформується з урахуванням прогресивних світових тенденцій та парадигмальних змін. Стратегічним орієнтиром є Конвенція про права інвалідів, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 2006 р.

Ратифікувавши у 2008 р. Конвенцію про права інвалідів, інші міжнародні правові документи, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися загальнолюдських прав, зокрема стосовно здобуття якісної освіти особами з інвалідністю.

Право на освіту громадян України, включно з дітьми з особливими освітніми потребами, закріплено в законах «Про освіту» (1991, 1996 рр.), «Про загальну середню освіту» (1999 р.), якими визначено право всіх громадян на безкоштовну освіту в державних навчальних закладах незалежно від стану здоров'я; створення умов для навчання відповідно до здібностей та інтересів. У законах України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991 р.), «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальні послуги» (2003 р.), «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (2006 р.) регламентовано надання освітніх, медичних, соціальних послуг особам з обмеженими можливостями здоров'я, зокрема дітям з особливими освітніми потребами.

Зазначені законодавчі документи передбачають створення умов для здобуття якісної освіти інвалідами, а саме: забезпечення доступності та безоплатності різних форм високоякісної освіти в державних та комунальних навчальних закладах; безоплатність освіти в державних і комунальних навчальних закладах для дітей з особливими потребами; формування мережі навчальних закладів, здатних забезпечувати високоякісні освітні послуги, – створення дошкільних навчальних закладів різних типів, профілів та форм власності; оптимізацію структури загальноосвітніх навчальних закладів для однозмінного, профільного, екстернатного і дистанційного навчання та позашкільних навчальних закладів.

За роки незалежності визначено нову методологію розвитку спеціальної освіти, яка базується на демократичних, антидискримінаційних засадах.

Сучасний етап еволюції освіти осіб з інвалідністю — «від рівних прав до рівних можливостей, від інституціалізації до інтеграції» — в Україні характеризується низкою особливостей, зокрема:

- правом вибору особами з інвалідністю різних типів навчальних закладів, форм навчання;
- трансформацією шкіл-інтернатів у заклади інноваційного типу;
- зростанням мережі навчально-реабілітаційних центрів, у яких дітям з особливими потребами та їхнім батькам надається психолого-педагогічна допомога;
- розширенням практики інтегрованого та інклузивного навчання осіб з особливостями психофізичного розвитку в дошкільних, середніх загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладах;
- збільшенням уваги до ранньої діагностики і своєчасної комплексної психолого-медико-педагогічної корекції відхилень у розвитку дитини;

— посиленням корекційно-розвивального компонента в оновленому змісті навчання дітей з особливими потребами відповідно до державних стандартів і програм та ін.

Розбудова безперервної освіти осіб з особливостями психофізичного розвитку базується на концептуальних положеннях актуалізації змісту, структури та організації корекційно-компенсаційного навчання.

Принципово важливо створити в країні альтернативні моделі психолого-педагогічної підтримки, механізмів для вільного вибору форм навчання осіб з інвалідністю відповідно до рівня і діапазону освітніх потреб. В основу цього підходу покладено два принципи:

— унеможливлення «відриву» дитини від сім'ї і суспільства, коли це можливо, і сприяння природному процесу соціалізації;

— розроблення й апробування альтернативних моделей спеціальної освіти та надання можливості батькам дітей з особливостями психофізичного розвитку обирати форму і вид майбутньої освіти.

На сьогодні в Україні:

— функціонує система діагностики дітей з особливими потребами (розгорнуто мережу психолого-медико-педагогічних консультацій);

— створено диференційовану мережу навчальних закладів різних типів, включно з інноваційним типом для дітей з особливостями психофізичного розвитку.

Зокрема, функціонує розгалужена мережа зі 186 дошкільних навчальних закладів компенсаційного типу для всіх категорій дітей, а також групи спеціального призначення, які відкрито при 1,7 тис. дитячих садків звичайного типу. Усього освітою в них охоплено понад 76 тис. дітей. Саме в цих закладах формується основа для подальшого спеціального (слухового, зорового, мовленнєвого) та загального розвитку. Тенденція до збільшення захворюваності дітей дошкільного віку останніми роками спонукає органи управління освітою впроваджувати перспективні моделі інклюзивного дошкільного навчання.

Стосовно шкільної ланки освіти, то у 2009/2010 навчальному році освіту в спеціально організованих умовах у 387 спеціальних школах та школах-інтернатах здобували понад 48 тис. дітей (сліпих, зі зниженням зором, глухих, зі зниженням слухом, розумово відсталих, з порушеннями опорно-рухового апарату, тяжкими порушеннями мовлення, затримкою психічного розвитку). Водночас останніми роками спостерігається стабільне зменшення як кількості спеціальних навчальних закладів, так і чисельності учнів у них. Ця тенденція зумовлена, з одного боку, зменшенням населення в Україні, а з іншого — вибором альтернативних навчальних закладів.

Доволі поширою формую здобуття освіти і професії є навчання осіб з особливостями психофізичного розвитку у професійно-технічних училищах, де створено 132 спеціальні групи. З 1997 р кількість таких учнів, які навчаються у цих закладах (на відміну від кількості учнів спеціальних шкіл-інтернатів), зросла з 2,4 тис. до майже 5 тис. у 2009/2010 навчальному році.

Аналіз стану освіти громадян з особливими потребами в Україні дає змогу говорити про тенденцію до збільшення кількості осіб цієї категорії, котрі прагнуть здобути вищу освіту як умову інтеграції в суспільство. Це актуально щонайменше з двох причин. По-перше, здобуття вищої освіти тією чи іншою мірою гарантує зазначеним особам конкурентоспроможність на ринку праці. По-друге, для переважної більшості студентів з особливими потребами (які здобули середню освіту у спеціальних школах) вступ до вищого навчального закладу і початок навчання є першим дієвим кроком у напрямі соціальної інтеграції.

За роки незалежності суттєво урізноманітнено форми здобуття вищої освіти зазначеною категорією юнаків і дівчат. Нині навчання студентів з особливими потребами здійснюється за такими формами:

- організація окремих (спеціальних) академічних груп за нозологіями (наприклад, для студентів з порушеннями слуху);
- навчання спільно зі студентами з типовим розвитком без спеціальної підтримки;
- навчання в єдиному потоці студентів із специфічним супроводом (студенти отримують допомогу з боку спеціально організованого підрозділу в структурі вищого навчального закладу); така форма навчання є інклузивною, передбачає створення додаткових умов і на сучасному етапі обмежена;
- дистанційна форма навчання та екстернат.

Кількість громадян зазначеної категорії у вищих навчальних закладах І і ІІ рівнів акредитації є малозмінною. Водночас у вищих навчальних закладах ІІІ і ІV рівнів акредитації контингент студентів-інвалідів порівняно з 2003/2004 навчальним роком збільшився у 3,6 раза. З одного боку, такі показники свідчать про те, що вступники володіють усім комплексом прав, гарантованих Конституцією і відповідними законами України. З іншого боку, через обмеження у здоров'ї вони не можуть повноцінно скористатися всіма гарантованими правами. Важливим завданням вищих навчальних закладів також є вирішення низки питань, пов'язаних із життєздатністю студентів-інвалідів.

Слід наголосити, що в Україні у цьому напрямі розроблено: концептуальні засади спеціальної освіти; Державний стандарт спеціальної освіти з корекційно-розвивальною складовою; критерії оцінювання навчальних досягнень учнів з особливостями психофізичного розвитку; програмне і на-

вчально-методичне забезпечення; науково-теоретичні засади та навчально-методичну підтримку вивчення жестової мови; концепцію розвитку інклюзивної освіти; навчальний курс «Вступ до інклюзивної освіти» та навчально-методичний супровід до нього.

Отже, в країні формально забезпечено безперервність освіти осіб з особливими потребами. Як результат, значна частина юнаків і дівчат з особливостями психофізичного розвитку здобуває бажаний рівень освітньої та професійної підготовки й успішно інтегрується в суспільство.

Разом із тим, з огляду на специфіку соціально-економічної ситуації в Україні, реальні можливості сімейного виховання дітей з особливостями психофізичного розвитку, надання їм кваліфікованої корекційної психолого-педагогічної допомоги в громаді за місцем проживання, а також, зважаючи на суттєві досягнення системи диференційованого навчання таких дітей, можна стверджувати, що наявна система поступово вичерпує свій соціально-педагогічний потенціал щодо повноцінної підготовки дитини до післяшкільної інтеграції в суспільство.

Донині частина дітей з особливостями психофізичного розвитку не отримує якісної спеціальної допомоги і не має змоги задовільнити свої особливі навчальні потреби, а ледь не половина випускників закладів спеціальної освіти зазнають істотних труднощів, вступаючи до самостійного життя.

Це пов'язано з низкою нерозв'язаних проблем, що мають як загально-державне, так і локальне коріння.

Зокрема немає:

- державного статистичного обліку та єдиної категоріальної класифікації дітей з особливостями психофізичного розвитку;
- ранньої діагностики розвитку дітей з особливими потребами та передшкільної системи допомоги їм і їхнім родинам;
- технології вчасного та в повному обсязі забезпечення спеціальних навчальних закладів відповідними підручниками, допоміжним навчальним обладнанням та сучасними комп'ютерними системами.

Дається взнаки недосконалість професійної підготовки осіб з особливостями психофізичного розвитку (обмежений перелік професій, відсутність профільного навчання).

Гострою залишається проблема повного охоплення дітей спеціальним навчанням. Є категорії дітей (з аутизмом, складними порушеннями), навчання яких на державному рівні фактично не організоване.

Існує проблема працевлаштування випускників спеціальних навчальних закладів, оскільки на державному рівні цей процес недостатньо контролюється, не забезпечується бронювання робочих місць, немає відповідних даних тощо.

Суттєвими недоліками сучасної системи спеціальної освіти є:

- уніфікованість, що унеможливлює забезпечення освітніх потреб усіх учнів;
- ізольованість дітей з особливостями психофізичного розвитку в спеціальних школах-інтернатах;
- недостатня соціально-практична спрямованість навчального процесу;
- слабка особистісна зорієнтованість навчання, наслідком чого є труднощі індивідуального розвитку учнів;
- відсутність ліцензійного психолого-педагогічного інструментарію для діагностики психофізичних порушень, що утруднює правильне комплектування спеціальних закладів і груп, організацію навчання;
- недостатнє науково-методичне забезпечення освітнього процесу дітей з тяжкими патологіями, атиповими порушеннями.

У зв'язку з цим удосконалення системи освіти осіб з особливостями психофізичного розвитку потребує таких заходів:

- 1) доопрацювання освітнього законодавства з метою забезпечення прав і освітніх потреб дітей з особливостями психофізичного розвитку, включно з дітьми-інвалідами, їх соціального захисту та зайнятості;
- 2) запровадження на державному рівні стратегії обліку дітей з особливостями психофізичного розвитку та системи ранньої корекційно-реабілітаційної допомоги;
- 3) формування партнерських відносин між державою, місцевою громадою і навчальним закладом з метою апробації нової моделі фінансування закладу за принципом «гроші йдуть за дитиною»;
- 4) розширення функцій спеціальних шкіл-інтернатів, які мають стати консультаційно-методичними центрами з корекційно-розвивальної роботи в територіальних округах;
- 5) забезпечення безперервності освіти, зокрема шляхом поновлення системи вечірнього (zmінного) навчання;
- 6) запровадження профільного навчання як на рівні спеціальних навчальних закладів, так і в окремих класах (групах) учнів, які мають особливості психофізичного розвитку;
- 7) удосконалення фахової підготовки дефектологів, учителів інклузивного навчання відповідно до завдань, адекватних сучасним освітнім пріоритетам;
- 8) створення системи багатоаспектної допомоги батькам таких дітей (психологічної, педагогічної, соціальної) на базі консультаційних пунктів, реабілітаційних центрів;
- 9) подальше розроблення та запровадження інноваційних форм і технологій навчання осіб з особливостями психофізичного розвитку та ін.

На особливу увагу заслуговує інклюзивна форма навчання, що ґрунтуються на праві здобувати освіту за місцем проживання та передбачає навчання дитини з особливими потребами в умовах загальноосвітнього закладу. Школи повинні бути максимально відкритими для всіх дітей і враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання. Діти з особливими освітніми потребами мають отримувати додаткову допомогу. Інклюзивні школи є найефективнішим засобом, який гарантує солідарність, співучасть, взаємоповагу, розуміння між дітьми з особливими потребами та їхніми здоровими однолітками.

Потрібні відповідна підготовка та перепідготовка педагогічних кадрів, що передбачає оволодіння педагогами дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів основними методами навчання і корекції розвитку дітей з особливостями психофізичного розвитку. Відтак, виникає потреба у запровадженні додаткових навчальних курсів у вищих педагогічних навчальних закладах. Водночас у системі післядипломної педагогічної освіти необхідно започаткувати підвищення кваліфікації кадрів з-поміж педагогів середніх загальноосвітніх шкіл для роботи в умовах інклюзії.

Інклюзивне навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку в умовах середньої загальноосвітньої школи може здійснюватися шляхом організації спеціальних класів (класи компенсаційного типу) зі спеціальними навчальними планами, програмами, підручниками, що передбачають обов'язкові корекційні заняття. У вільні від навчання години учні спільно зі здоровими однолітками повинні брати участь у різних сферах шкільного життя.

Останнім часом посилилась увага до освіти дітей з тяжкими та комбінованими психофізичними порушеннями, що вимагає адекватного психолого-педагогічного супроводу навчання дітей цієї категорії.

Реальне здійснення роботи за означеними напрямами дасть змогу, з одного боку, наблизити освітні вимоги до загальноприйнятих міжнародних стандартів, а з іншого — забезпечити можливість усіх категорій дітей з особливостями психофізичного розвитку здобувати бажаний рівень підготовки, за умов альтернативного вибору форми навчання і типу навчального закладу.

6

ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА: ДОДАТКОВІ МОЖЛИВОСТІ ДЛЯ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

Позашкільна освіта надає унікальні соціально-педагогічні можливості розвитку задатків і здібностей дитини у сфері науково-технічної, еколого-натуралистичної, художньо-естетичної, туристично-краєзнавчої, фізкультурно-спортивної, військово-патріотичної, соціально-педагогічної, реабілітаційної та іншої освітньої діяльності. Позашкільні навчальні заклади порівняно зі значно стандартизованою середньою загальноосвітньою школою створюють умови для вільного вибору навчального профілю, рівня і часу опанування позашкільної освіти, а також «свого» педагога, що задовольняє різноманітні інтереси, схильності та потреби дитини. Це регулюється Законом України «Про позашкільну освіту» (2000 р.)

В Україні діють 1,5 тис. державних та комунальних позашкільних навчальних закладів, у тому числі 658 дитячо-юнацьких спортивних шкіл. Ці заклади відвідують понад 1,2 млн дітей, або 36 % загальної кількості дітей шкільного віку. Найбільше навчається в гуртках, групах та інших творчих дитячих і молодіжних об'єднаннях художньо-естетичного, науково-технічного, еколого-натуралистичного та туристично-краєзнавчого напрямів. Отже, позашкільні навчальні заклади вирішують важливі завдання освітньої і соціальної політики щодо самореалізації дитини в суспільстві, професійного самовизначення та допрофесійної підготовки учнівської молоді, профілактики негативної поведінки в дитячому й молодіжному середовищі.

Водночас у позашкільній освіті, як і в інших освітніх ланках, накопичилося багато проблем. Серед них – недостатнє охоплення дітей, нерівна доступність для різних соціальних прошарків, недосконалість мережі, незадовільний стан матеріально-технічної та навчально-методичної бази закладів, низький статус, неналежний рівень заробітної плати педагогічних працівників та ін.

На розв'язання згаданих та інших проблем цієї освітньої ланки спрямована Державна цільова соціальна програма розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року. Її мета – удосконалення позашкільної освіти шляхом надання підтримки та забезпечення розвитку, створення додаткових можливостей для духовного, інтелектуального і фізичного розвитку осіб, які бажають здобути цю освіту. Програма є основою для розроблення відповідних регіональних програм і потребує консолідації зусиль зацікавлених сторін щодо модернізації позашкільної освіти. На реалізацію програмних заходів у 2011–2014 рр. заплановані кошти в обсязі 3–5 % загального бюджетного фінансування позашкільної освіти (у 2010 р — 3,3 млрд грн, або 4,1 % освітнього бюджету). Проте у 2011 р програма знята з фінансування.

У незалежній Україні позашкільну освіту визнано однією з основних освітніх ланок, що в сукупності забезпечують розвиток і самореалізацію особистості. Діяльність системи позашкільної освіти унормовано законами «Про освіту» (1991, 1996 рр.), «Про позашкільну освіту» (2000 р), іншими законодавчими актами. Позашкільна освіта здійснюється як у мережі позашкільних навчальних закладів (в основному), так і в гуртках, групах, секціях, інших творчих об'єднаннях, організованих у загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих (І і ІІ рівнів акредитації) навчальних закладах.

З метою розвитку позашкільної освіти в роки незалежності України:

- обґрутовано та запроваджено нові освітньо-виховні підходи (орієнтований на «ситуацію успіху»; діяльнісний; ціннісно-мотиваційний, соціально адаптаційний тощо), спрямовані на підвищення ефективності всеобщого інтелектуального, духовного, фізичного розвитку дитини, реалізацію індивідуальних здібностей та творчого потенціалу;
- створено в більшості позашкільних навчальних закладів інноваційну модель цілісного освітньо-виховного простору, побудовану на гуманістично-культурологічній парадигмі, де центром системи є дитина з її потребами, мотивами, інтересами, забезпечені творчий та соціально активний характер навчально-розвивальної діяльності;
- розроблено та впроваджено в практику понад 200 профілів навчальних програм (однопрофільні, комплексні, наскрізні, модульні, пошуково орієнтовані, «вирівнювання» тощо) науково-технічного, художньо-естетичного, екологічного-натуралистичного, туристично-краєзнавчого, фізкультурно-спортивного, військово-патріотичного, реабілітаційного напрямів тощо;
- сконструйовано й реалізовано інтегрований навчальний зміст, а також апробовано варіаційні підходи до його побудови та організаційно-педагогічних умов діяльності гуртків, інших навчально-виховних структур позашкільного навчального закладу;
- виконано Програму розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 роки та розроблено й затверджено Державну цільову соціальну програму розвитку позашкільної освіти на період до 2014 року;
- підготовлено і впроваджено в практику навчально-методичну літературу з проблем методики розвитку творчої особистості учня та його соціального становлення в позашкільних навчальних закладах як виду навчально-творчої діяльності, що організовується за принципом корпоративності;
- видається (з 2006 р) науково-методичний журнал «Позашкільна освіта і виховання» для педагогів, фахівців та керівників позашкільних навчальних закладів.

Загалом з 1,2 млн дітей, які відвідують 1493 позашкільних навчальних закладі, найбільше навчається у 33,7 тис. гуртках, групах та інших творчих

дитячих і молодіжних об'єднаннях художньо-естетичного, 16,0 тис. – науково-технічного, 8,5 тис. – еколого-натуралістичного та 6,9 тис. – туристично-краєзнавчого напрямів позашкільної освіти.

Проте функціонування та розвиток позашкільного освітньо-виховного простору – це не лише педагогічна, а великою мірою соціальна проблема. Загострилося питання збереження, розширення, оптимізації мережі позашкільних навчальних закладів різних типів державної і комунальної форм власності. Упродовж 2009–2010 рр. ліквідовано понад 20 позашкільних навчальних закладів. У сільській місцевості такі заклади діють лише в кожному 10-му районі. Регіони країни різняться за рівнем охоплення дітей позашкільною освітою: від 55 % у Сумській до 22 % у Житомирській областях. Необґрунтовано зменшується кількість залучених до пріоритетних для сьогодення профілів гуртків, а саме: науково-технічного, еколого-натуралістичного, художньо-естетичного, туристсько-краєзнавчого та фізкультурно-спортивного.

Недостатнє фінансування позашкільної освіти, незадовільна матеріально-технічна підтримка галузі, що перешкоджає вдосконаленню навчально-виховного процесу, ускладнює умови для навчання на безоплатній основі дітей із соціально незахищених верств населення, дітей та молоді з особливими потребами (відсутність відповідного кадрового й навчально-методичного забезпечення, невідповідність матеріально-технічної бази: пандуси, спеціальні столи, навчальне обладнання та санітарно-гігієнічні умови). Для розв'язання цієї актуальної проблеми, з огляду на те, що дітей зазначеної категорії з кожним роком стає дедалі більше, необхідно вдосконалити нормативно-правову базу позашкільної освіти, насамперед внести зміни і доповнення до Закону України «Про позашкільну освіту», Положення про позашкільний навчальний заклад та штатного розкладу, розробити і реалізувати навчальні програми, надавати навчально-методичну та матеріально-технічну підтримку діяльності гуртків, секцій і клубів для таких дітей.

Проблемним залишається кадрове забезпечення позашкільних навчальних закладів. У цих закладах протягом останніх десятиріч залишили роботу більшість педагогічних працівників чоловічої статі, 7,2 тис. працівників мають неповну вищу і навіть середню загальну освіту, майже кожен другий працює за сумісництвом. Постійно скорочується кількість молодих педагогів віком до 30 та від 31 до 40 років, водночас збільшується чисельність працюючих пенсіонерів. Ці негативні кадрові тенденції зумовлені низьким рівнем оплати праці керівників гуртків, секцій, творчих об'єднань порівняно з педагогами загальноосвітніх навчальних закладів. До цього додається відсутність системи підготовки та перепідготовки педагогічних кадрів позашкільних навчальних закладів, яка переважно здійснюється на недостатньому методичному рівні.

Один із серйозних викликів, який постає перед позашкільною освітою, як і перед усією українською освітньою системою, — євроінтеграційний рух. З огляду на пріоритети загальноєвропейської освіти сучасний позашкільний навчальний заклад має сприяти опануванню підростаючим поколінням спільнотої європейської культурної спадщини та формуванню необхідних компетентностей для успішної життєдіяльності в європейському співтоваристві, розвитку в дитини демократичної культури, здатностей до комунікації та захисту своїх прав. Це має відобразитися в оновленні змісту позашкільної освіти з урахуванням тенденцій європейського та світового прогресу.

Для практичної реалізації стратегічного курсу орієнтації позашкільної освіти на європейську інтеграцію необхідно:

— поширювати в суспільстві просвітницьку діяльність, спрямовану насамперед на посилення взаємодії середньої загальноосвітньої, позашкільної, професійно-технічної та вищої школи, сім'ї і громадськості в розв'язанні актуальних питань освіти дитини у вільний від шкільного навчання час;

— розробити й впроваджувати відповідні інтегровані курси для дітей різного віку, зокрема курс «Європейські студії».

Розв'язання позашкільними навчальними закладами цих актуальних проблем потребує вироблення ефективних підходів до:

— формування активного життєвого самовизначення сучасної молодої людини, її здатності до побудови власної життєвої, зокрема освітньої, траєкторії;

— оволодіння педагогами технологіями розвитку в особистості ціннісних орієнтацій європейського співтовариства;

— упровадження нових інтерактивних форм навчання, інформаційних та комунікаційних технологій;

— залучення позашкільних навчальних закладів до участі в діючих міжнародних навчальних програмах Європейського Союзу та Ради Європи з метою набуття досвіду європейської освіти.

Це сприятиме формування в дітей та молоді громадянської позиції, причетності до європейських цінностей та європейського громадянства.

Отже, з метою модернізації вітчизняної позашкільної освіти потрібно вирішити такі завдання:

- підвищити рівень відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування щодо збереження та розширення мережі позашкільних навчальних закладів, недопущення їх перепрофілювання, відчуження земельних ділянок, що забезпечить рівний доступ дітей до якісної позашкільної освіти;

- осучаснити і впорядкувати номенклатуру позашкільних навчальних закладів, обов'язково включити їх до складу шкільних округів та внести до переліку освітніх закладів у національних програмах з комп'ютеризації, «Шкільний автобус»;

- організувати співпрацю середніх загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних і вищих навчальних закладів, батьків, дітей та громадськості з упровадження ефективних механізмів державно-громадського управління позашкільним навчальним закладом, інноваційних особистісно орієнтованих і соціально адаптаційних навчальних технологій;
- удосконалити навчально-матеріальну базу, створити філії на базі середніх загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, технікумів і коледжів;
- підготувати і видати в необхідному обсязі та накладі навчально-методичну літературу, посібники і підручники;
- розробити програму професійної підготовки педагогів для позашкільних навчальних закладів, забезпечити належні умови для молодих фахівців, насамперед міської, районної та сільської ланок (надання державної підтримки з молодіжного кредитування, пільг із забезпечення житлом, з оплати комунальних послуг тощо).

7

ВИХОВАННЯ АКТИВНИХ І ВІДПОВІДАЛЬНИХ ГРОМАДЯН-ПАТРІОТІВ

Українська освіта впродовж двадцяти років суворенного розвитку прагне приділяти належну увагу проблемам виховання дітей та молоді, переймаючи достойні наслідування традиції і приклади для піднесення свого виховного потенціалу. Але сучасний виховний процес не можна назвати досить успішним з низки причин, серед яких — невизначеність мети, нестабільність, спровокована політичною кон'юнктурою, зниження виховної спроможності таких провідних інституцій виховання, як сім'я, заклади освіти, культури, оздоровлення, соціального захисту дітей. Соціально-культурний контекст життєдіяльності дитини в країні залишається несприятливим, що зумовлюється як загальноцивілізаційними викликами, так і перехідним станом українського суспільства. За роки незалежності майже удвічі зменшилась кількість вихователів і педагогів-організаторів у середніх загальноосвітніх школах.

Нинішні, часто суперечливі, тенденції та відповідні виклики і загрози (глобалізація, національне самовизначення і зростання ксенофобії, тероризм, демократизація і утиスキ прав людини, технологічний прогрес і екологічна небезпека тощо) ставлять перед вихованням нові проблеми й вимагають якнайшвидшого їх розв'язання. І насамперед — це питання громадянського, патріотичного, морального формування особистості, а також екологічного, спрямованого на збереження здоров'я виховання, прищеплення естетичного смаку й працелюбності. Невідкладним є створення умов для розвитку в країні розвивально-виховного середовища, підвищення його соціального статусу, пошуку ефективних шляхів досягнення якісно нових результатів у всьому комплексі ціннісної орієнтації дітей та молоді.

ГРОМАДЯНСЬКО-ПАТРІОТИЧНА СКЛАДОВА ВИХОВАННЯ В НАЦІОНАЛЬНОМУ, ЄВРОПЕЙСЬКОМУ І ГЛОБАЛЬНОМУ ВИМІРАХ

Сучасні процеси суперечливого суспільного розвитку зумовлюють появу нових парадигм освіти, важливі аспекти якої визначено, зокрема, Хартією Ради Європи про виховання демократичної громадянськості й освіти в галузі прав людини (затверджена Комітетом міністрів 11 травня 2010 р.). Тому нині особливо гострими є питання якісно нового напряму національної

освітньої політики — виховання активного громадянина, який несе особистісну відповіальність за рішення суспільного, державного характеру. Для такої особистості пріоритетними залишаються традиційні цінності (совість, гідність, працелюбність та ін.). Але особливої ваги набувають цінності громадянського суспільства, і серед них: повага до життя й прав інших, відповіальність, свобода, солідарність, толерантність, гуманізм, готовність порозумітися, здоров'я людини, воля до спільногопривіскування й збереження миру тощо.

Проблема виховання громадянина України і водночас громадянина Європи, світу актуалізується з огляду на зміну й корекцію державних пріоритетів, її розв'язання супроводжується проявом негативних тенденцій у молодіжному середовищі.

За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, Україна перебуває з-поміж «лідерів» світу за вживанням алкоголю: 8-ме місце серед 11-річних, 16-те — 13-річних, 20-те — 15-річних підлітків. За курінням Україна посідає у світі 6-те місце серед 11-річних, 8-ме — 13-річних, 3-те — 15-річних.

Згідно із соціологічними дослідженнями, проведеними у 2009 р Харківським інститутом неврології, психіатрії і наркології НАМН України, серед учнів 9–10-х класів (вік — 13–15 років) 36 % хлопців і 28 % дівчат уживають алкогольні напої кожен день. У 2009 р на профілактичному обліку, пов'язаному з алкогольним отруєнням, перебували 3,5 тис. підлітків. Найбільш ранній вік уживання алкоголю в Україні — 5–7 років. Середній вік уживання трамадолу, марихуани, амфетамінів — 11–14 років (дані представників Асоціації психіатрів). Також 3 % дітей мають психічні відхилення.

В Україні не подолано дитячу бездоглядність — налічується понад 40 тис. таких дітей. Це спричиняє зростання негативних проявів у поведінці, загострення психічних захворювань, зокрема психозів і неврозів, суїциdalних намірів. Тому виховання молодого покоління сьогодні — це питання національної безпеки.

Особливе занепокоєння викликає стан моральності зростаючої особистості, а також те, що підростаюче покоління дорослішає у ціннісно не визначеному суспільстві. Стара суспільна система з її засудженими цінностями зруйнована, нова перебуває в процесі становлення. Дотепер не сформульовано національну ідею, принципи та зміст моралі, які б сприяли консолідації українського народу в процесі розбудови громадянського суспільства і правової держави.

З огляду на важливість зазначененої проблематики вчені НАПН України активно досліджують проблему громадянської освіти. Зокрема, ними створена Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2001 р). За участю вчених академії в рамках міжнародного проекту «Освіта для демократії в Україні» в контексті Трансат-

лантичної програми підтримки громадянського суспільства (за сприяння уряду США і Європейського Союзу) розроблено Концепцію громадянської освіти в школах України (2002 р), яка широко оприлюднена та обговорена в педагогічній пресі та середовищі освітян.

Ці концепції покладено в основу розроблення відповідних навчальних підручників і посібників для старших класів середньої загальноосвітньої школи, які рекомендовано профільним міністерством і впроваджено в практику. Серед них: «Ми — громадяни України» (9, 10 кл.); «Громадянська освіта» (9, 10 кл.); «Громадянська освіта» (11 кл.); «Громадянська освіта. Книга для вчителя»; «Практичне право» та ін.

Але такі кроки має підтримати все суспільство, щоб усебічно інтенси-фікувати, розширити й поглибити роботу в цьому напрямі. Зокрема, удосконалення освітньо-виховного процесу в навчальних закладах має розглядатися в контексті гуманістичної парадигми виховання — ставлення до людини згідно зі ст. 3 Конституції України як до найвищої цінності, створення умов, які забезпечують ефективне особистісне входження в соціум, усвідомлення принципів і цінностей суспільного життя.

На шляху до об'єднаної Європи пріоритетною метою національної системи освіти має стати виховання людської гідності, свободи, демократії, прав людини, прав дитини, поваги і дотримання законів, громадянської відповідальності. Оскільки європейська спільнота — це єдина історико-соціальна, економічна, культурна, екологічна система, то одне з освітніх завдань — допомога молоді усвідомити свою причетність до неї, виховати європейську громадянськість. Це не виключає, а навпаки, підсилює завдання виховання громадянина-патріота України, готового самовіддано розбудовувати її як демократичну, правову, соціальну державу і забезпечувати національну безпеку, знати свої права та обов'язки, цивілізовано відстоювати їх, сприяти єднанню українського народу, громадянському миру і злагоді в суспільстві.

Реалізація мети та завдань виховання громадянина потребує багатоаспектних зусиль держави, сім'ї, навчальних закладів, релігійних організацій, громадських об'єднань, інститутів громадянського суспільства в досягненні гармонійної співпраці, за якої особистість формується та розвивається.

Основними засобами забезпечення ефективності цього процесу є:

- трансформація освіти, переорієнтація її пріоритетів з держави на людину, дитину, на послідовну демократизацію освітньо-виховного процесу, педагогічної ідеології загалом, тобто на європейські гуманістичні цінності й виміри;
- випереджуvalьне науково-методичне забезпечення виховного процесу, упровадження сучасних виховних систем, стратегій, технологій громадянського виховання;

- сприяння розвитку громадянської етичної освіти дітей та учнівської молоді (введення відповідних предметів і дисциплін у державний компонент, доопрацювання підручників та науково-методичної літератури);
- створення і державна підтримка просвітницького компонента в діяльності засобів масової інформації, особливо телебачення;
- систематичний моніторинг процесів і тенденцій та надання консультаційно-діагностичної, методичної, корекційно-педагогічної допомоги сім'ям з питань виховання дітей;
- удосконалення штатних розкладів загальноосвітніх навчальних закладів різних типів, збільшення в них кількості посад практичного психолога, соціального педагога, педагога позашкільної освіти, педагога-організатора з виховної роботи;
- удосконалення системи підготовки та перепідготовки різних категорій педагогічних працівників системи дошкільної, шкільної, позашкільної освіти з цієї проблеми в інститутах післядипломної педагогічної освіти.

НАПН України розглядає комплексну проблему виховання громадянина в єдиності таких складових, як формування здорового способу життя, художньо-естетичне виховання особистості, професійна орієнтація і навчання впродовж життя, соціалізація в навчальних закладах різного типу та в дитячих організаціях. Всі ці складові утворюють систему соціальних орієнтацій та установок, які характеризують школяра як майбутнього громадянина країни та члена європейської спільноти. Водночас вони є найважливішими серед виховних проблем, такими, що потребують нагального розв'язання.

ФОРМУВАННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ ЯК СКЛАДОВА ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ГРОМАДЯНИНА

Прищеплення кожній дитині навичок здорового способу життя, рухової активності, знань про свій організм, зміщення здоров'я, протидію хворобам, досягнення високої працездатності та тривалої творчої активності забезпечує насамперед фізичне виховання як невід'ємна складова освіти.

Фізичним вихованням сьогодні в державі охоплено: у дошкільних навчальних закладах — 790 тис. дітей (спеціальні медичні групи — 3,4 %), у загальноосвітніх навчальних закладах — 4,3 млн учнів (спеціальні медичні групи — 4,3 %), у професійно-технічних навчальних закладах — 380 тис. учнів (спеціальні медичні групи — 6,8 %).

У 2009 р у системі Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України діяли 602 дитячо-юнацькі спортивні школи та 56 спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, що охоплювали 7 % учнів загальноосвітніх навчальних закладів. У позашкільній освіті функціонувало 4,6 тис.

гуртків, груп, секцій, центрів та інших творчих об'єднань фізкультурно-спортивного спрямування, у яких навчалося 73 тис. вихованців, або 1,6 % від загальної кількості учнів.

Швидкими темпами зростає кількість загальноосвітніх навчальних закладів, у яких навчаються учні за спортивним профілем. За останні п'ять років кількість таких закладів збільшилась у містах у 2,5 раза, у сільській місцевості — у 10 разів. Разом з тим одним із негативних факторів, який суттєво впливає на організацію позакласної фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи, є незадовільний стан матеріально-технічної бази. У цілому лише 61 % загальноосвітніх навчальних закладів мають спортивні зали площею 162 кв. м і більше. У сільській місцевості таких закладів — 52 %, а 6 % шкіл узагалі не мають будь-яких спортивних споруд.

Аналіз стану фізичного виховання свідчить про таке:

- матеріально-технічна база фізичної культури і спорту за рівнем забезпечення населення є слабкою, застарілою та поступається у два-три рази провідним країнам, а за показниками наявності басейнів відставання сягає десятків разів;
- забезпеченість кваліфікованими кадрами (вчителями, інструкторами, тренерами) навчальних закладів становить половину від потреб;
- відсутність умов для формування у дітей щоденної звички рухової активності й фізичної культури.

Актуальними завданнями вдосконалення фізичного виховання дітей та учнівської молоді є:

- оновлення чинної нормативно-правової бази фізичного виховання дітей та учнівської молоді (будівельних, санітарно-гігієнічних та інших норм);
- збільшення рухового режиму учнів шкільного віку до 12 годин на тиждень за рахунок уроків фізичної культури, спортивно-масової та фізично-оздоровчої роботи в позаурочний час;
- удосконалення фізкультурно-оздоровчої та спортивно-масової роботи у загальноосвітніх навчальних закладах шляхом розширення кількості спортивних гуртків, секцій і клубів з обов'язковим кадровим, фінансовим, матеріально-технічним забезпеченням їх діяльності та з урахуванням інтересів, бажань, вікових та індивідуальних можливостей учасників;
- введення до штатного розкладу посади вчителя-інструктора зі спортивно-оздоровчої роботи та медичного працівника в усіх типах навчальних закладів, що дасть змогу підвищити ефективність занять з фізичної культури, спортивно-масових і фізично-оздоровчих виховних заходів;
- організація підготовки вчителів валеології, які мають викладати предмет «Основи здоров'я».

ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ В РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

У сучасному як українському, так і європейському суспільстві зростає роль художньо-естетичного виховання. У зв'язку з переходом старшої школи на профільне навчання актуальності набуває державне забезпечення цього освітнього профілю. На сьогодні серед загальноосвітніх навчальних закладів нараховується близько 300 спеціалізованих шкіл з поглибленим вивченням предметів художньо-естетичного циклу. У багатьох школах України поглиблено вивчають «Музику», «Образотворче мистецтво», «Художню культуру» (від 2 до 4 годин на тиждень) за рахунок варіативного (шкільного) компонента.

Проте бракує необхідних сучасних підручників і посібників, особливо мультимедійних, які допомагають учням набути початкового практичного досвіду в мистецтві. Незадовільним є кадрове забезпечення – не вистачає висококваліфікованих учителів образотворчого мистецтва і художньої культури. Вузька предметна підготовка вчителів зі спеціальності художньо-естетичного профілю, і водночас недостатність педагогічного навантаження в школах, особливо сільських, малокомплектних, спричиняють відлив таких учителів в інші галузі діяльності.

Тому необхідно:

- запровадити систему забезпечення загальноосвітніх навчальних закладів сучасною навчально-методичною літературою і мультімедійними засобами навчання;
- ввести у загальноосвітніх школах, насамперед класах художньо-естетичного профілю, прикладні спецкурси (зокрема, вокал, театр, дизайн, сфера телекомуникацій, медіатехнологій тощо).
- переглянути перелік спеціальностей і спеціалізацій підготовки педагогічних працівників з мистецтва, започаткувати підготовку вчителів за кількома напрямами; для майбутніх учителів музики, образотворчого мистецтва, хореографії ввести обов'язкову спеціалізацію з художньої культури; відкрити спеціальності інтегрованого типу («Художня культура», «Мистецтво»).

ПРОФЕСІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ І НАВЧАННЯ В ПРОДОВЖ ЖИТТЯ

В останні роки здійснено заходи, спрямовані на вдосконалення професійної орієнтації населення в Україні: розроблено Концепцію державної системи професійної орієнтації населення, план заходів з її реалізації на період до 2011 р, діє Рада з питань професійної орієнтації населення. Проте цього замало, оскільки ефективність професійної орієнтації знижується внаслідок відсутності економічно-інформаційної підсистеми, повної, достовірної і своєчасної інформації про ті зміни, які відбуваються в окремих

сферах економічної діяльності, на конкретних підприємствах, в установах і організаціях.

Проблема професійної орієнтації молоді ускладнюється також:

а) спотворенням у значної частини молоді уявлень про престиж професій;

б) розвитком утриманської психології, прагненням перекласти відповідальність за власну долю на інших;

в) утратою стимулів саморозвитку особистості під впливом різноманітних обмежень, що перешкоджають прояву індивідуальності, ініціативи, заповзятливості та самостійності в усіх осередках соціальної структури (у сім'ї, школі, на виробництві тощо);

г) слабкою соціальною захищеністю молоді, її неготовністю до конкурентного існування.

Крім того, профорієнтація в школі, на відміну від більшості європейських країн, поки що не стала складовою навчально-виховного процесу, не спроможна ефективно сприяти учням у їх професійному самовизначенні. Це зумовлює поповнення різних галузей економіки працівниками, які за нахилами і здібностями не відповідають вимогам професії, а відтак не здатні ефективно конкурувати на ринку праці і стають потенційними клієнтами служби зайнятості.

Шляхи розв'язання проблеми такі:

- інформаційне та навчально-методичне забезпечення педагогів-організаторів, класних керівників, учителів-предметників, шкільних психологів і соціальних педагогів комплексом науково-методичної літератури, довідковими та прогностично-професіографічними матеріалами щодо професій, актуальних на регіональних і загальнодержавному ринках праці, та відповідними вимогами до особистісних якостей і професійної підготовленості;
- оптимізація обсягів і структури підготовки кваліфікованих працівників з огляду на потребу в них економіки та їх реальне працевлаштування;
- оновлення й удосконалення нормативно-правових, соціально-економічних, інформаційно-методичних, матеріально-технічних і фінансових засад системи професійної орієнтації, скасування всіх податків з навчально-виробничої діяльності учнів;
- розвиток інфраструктури системи професійної орієнтації учнівської молоді та вдосконалення діючих профорієнтаційних підрозділів, забезпечення бібліотек навчальних закладів відповідною літературою;

налагодження в регіонах взаємодії між середніми, загальноосвітніми, пошкільними, професійно-технічними, вищими навчальними закладами і родиною, підприємствами, установами і організаціями, іншими соціальними інститутами в питанні забезпечення професійної орієнтації дітей та учнівської молоді;

- розвиток кадрового ресурсу професійної орієнтації та професіоналізація профорієнтаційної діяльності (підвищення кваліфікації методистів з профорієнтації в інститутах післядипломної педагогічної освіти, розгортання у вищих навчальних закладах комплексної підготовки профконсультантів і профоріентологів).

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ

У системі Міністерства освіти та науки, молоді та спорту України функціонують 273 інтернатних закладів різних типів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного і шкільного віку: 51 загальноосвітня школа-інтернат, 114 дитячих будинків, 48 будинків дитини, 56 дитячих будинків-інтернатів. На початок 2009 р в країні було 103,6 тис. дітей цієї категорії.

Простежується низька спроможність закладів інтернатного типу сформувати у дітей життєво необхідні навички для самостійного життя. Майже 20 % випускників не можуть влаштуватися на роботу або продовжити навчання, здобути певну професію; 41 % з них не мають перспективи вирішення житлових проблем; близько 20 % колишніх вихованців притягаються до кримінальної відповідальності. Крім того, систематично порушуються права і свободи дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які до повноліття є вихованцями закладів інтернатного типу.

Сьогодні вкрай актуальною залишається проблема підготовки таких дітей до самостійного життя. Сувора регламентація поведінки, надмірна опіка дорослих значно послаблюють процес формування у дітей здатності організовувати власне життя, самостійно розподіляти час, планувати та здійснювати свою діяльність.

Не приділяється належна увага цілеспрямованому вихованню особистості учня шляхом залучення до в навчально-пізнавальної, трудової, ціннісно-орієнтаційної, художньо-естетичної, екологічної, комунікаційної, спортивної, туристсько-краєзнавчої та громадсько-суспільної діяльності.

Подоланню цих недоліків сприятиме:

- виконання Закону України «Про загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року» (2009 р), а також розроблення державної програми підготовки старшокласників інтернатних закладів до самостійного життя;
- формування соціально значущих зразків поведінки та свідомого ставлення до своїх прав, обов'язків, власного здоров'я та професійного майбутнього;

- створення належної матеріальної бази для виробничого навчання учнів через поновлення шефських і партнерських відносин з боку місцевих підприємств, зокрема з метою сприяння інтернатам у створенні та реалізації продукції й отримання відповідної фінансової винагороди;
- суспільно-громадська діяльність, яка дасть змогу вихованцям набути певного досвіду життєдіяльності в соціумі.

ДИТЯЧІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ ЯК ВИХОВНИЙ ЧИННИК

Дитячі об'єднання, що діють сьогодні в державі, є прикметною ознакою руху України до європейського виміру, певним показником розвитку демократизації суспільних процесів.

У 2010 р. було зареєстровано 18 всеукраїнських і 751 місцева дитяча громадська організація. Аналіз дитячого руху за рівнем сформованості його організаційно-інституційних основ дає підстави для виокремлення таких дитячих об'єднань:

- дитячі громадські організації та об'єднання (спілки, асоціації, федерації тощо), що утворюють основу дитячого руху;
- громадські дитячі фонди;
- дитячі об'єднання, які базуються на клубній діяльності;
- дитячі секції при дорослих громадських об'єднаннях та партіях;
- неформальні дитячі об'єднання.

Діяльність дитячих громадських об'єднань характеризується мозаїчністю та хаотичністю, розпорощеністю цілей діяльності. Для координації їхньої діяльності є потреба у створенні координаційного центру, що забезпечить визнання дитячих об'єднань державою, суспільством як соціальних партнерів. Основний механізм вирішення цієї проблеми — посилення відповідальності дорослих лідерів за соціальне становлення дітей, забезпечення прав дітей, дотримання статутних положень об'єднань.

Неналежна державна підтримка діяльності дитячих об'єднань гальмує їх розвиток та функціонування. Розв'язання цієї проблеми потребує передбачення в державному бюджеті коштів та чіткої диференціації їх розподілу на фінансування програм дитячих об'єднань; підтримки дитячих об'єднань органами державної влади і громадськості для ефективнішого виховання молодих громадян України. Необхідно вирішити питання взаємодії дитячих об'єднань із навчальними закладами та сім'єю, зокрема шляхом налагодження партнерських зв'язків, розширення форм і методів їх взаємодії. Важливо також забезпечити якісну і достатню підготовку кадрів, зокрема організаторів дитячого руху, для роботи з дітьми в дитячих об'єднаннях.